

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Ομότιμος Καθηγητής Λαογραφίας Δ.Π.Θ.

m.g.sergis@gmail.com

ΑΠΟ ΤΟ ΜΙΚΡΟΤΟΠΩΝΥΜΙΚΟ ΤΟΥ ΑΓΕΡΣΑΝΙΟΥ

Abstract

In this study¹ I aim at “reading” the *microplacenames of Agersani, a village in Naxos Greece, within the realm of folkloristics and anthropology*. The criteria used for their conventional taxonomy were the signified *σημαινόμενο* of each microplacename and the basic scheme A. *Natural environment* B. *Cultural environment*, that is microplacenames related to Mother Nature’s creations and those created by human beings after their intervention (their *culture*) on Nature. Due to space limitations, some short remarks and relevant questions are set at the end of the study.

1. Εισαγωγικά

Η εργασία είναι προϊόν: (1) *Έρευνας γραφείου*: σχετίζεται με τη μελέτη (α) του βιβλίου του αείμνηστου Νίκου Κεφαλληνιάδη για το *Αγερσανί*², (β) των παλαιότερων και των νεότερων δημοσιευμένων ναξιακών εγγράφων (βλ. *Βιβλιογραφία, Πηγές*), (2) *Αρχειακής έρευνας*: βασίσθηκε στις *δηλώσεις των πατατοκαλλιεργητών του χωριού των τελευταίων ετών στην Ένωση Αγροτικών Συνεταιρισμών Νάξου* και σε αντίστοιχες τους (στα τέλη του 1980) για τα καλλιεργηθέντα από τους ίδιους κτηνοτροφικά και άλλα φυτά (κριθάρι, βίκo, κ.ά.), προκειμένου να λάβουν τις σχετικές κρατικές αποζημιώσεις, (3) *Επιτόπιας*, με συνευτεύξεις, για τη συλλογή υλικού από τη ζώσα τοπωνυμική παράδοση³.

¹ Η εργασία, στην πλήρη της μορφή, αποτέλεσε μία εκ των τριών εργασιών που συμπεριελήφθηκαν στο Σέργης 2022.

² Βλ. Κεφαλληνιάδης 1987.

³ Ευχαριστώ τους-τις πληροφορητές-ριές μου Νικόλαο Καραμπάτση, Βασίλειο Μαργαρίτη-Δημήτραρο, Βασίλειο Δημητροκάλλη και Φανή Μελισσουργού. Αιωνία ας είναι η μνήμη του πρώτου (χρονικά, από τις αρχές του 2000) πληροφορητή μου, του Μανόλη Μαργαρίτη-Τσαγκάρη.

Τα μικροτοπωνύμια του Αγερσανιού κατετάγησαν σε κατηγορίες κατά τον (σύγχρονο) *λαογραφικό* τρόπο που περιέγραψα προσφάτως σχετικά⁴, προσαρμοσμένων στο διαθέσιμο από το έν λόγω χωριό υλικό.

Στόχος μου είναι μέσα από τη λαογραφική, δηλαδή την ανθρωπολογική, «ανάγνωση» των *μικροτοπωνυμίων του να αναπαραστήσω αναλυτικότερα τη λαογραφία του χωριού* στη «μακρά της διάρκεια» (16^ο αι. κ.ε.). Η εκ πρώτης όψεως *αντιεπιστημονική* αυτή θεώρηση αίρεται με δεδομένη την *επί αιώνες* «ακινήσια των δομών» του ναξιακού χώρου, της τοπικής ναξιακής κοινωνίας και του λαϊκού πολιτισμού της. Η διάσταση ανάμεσα στον επί αιώνες «ακίνητο» χρόνο (άρα και τον πολιτισμόν που αυτός «συντήρησε») με τις κατακλυσμιαίες (*συγκριτικά*) αλλαγές που επισυνέβησαν *από τα μέσα του 20^{ου} αι. κ.ε.* είναι αποτυπωμένη στα μελετώμενα μικροτοπωνύμια. Και δεν αναφέρομαι μόνον στις μετονομασίες τους...

Ως *κριτήριο* για τη συμβατική κατάταξή τους ελήφθη το *σημαινόμενο* κάθε τοπωνυμίου (Αφρουδάκης 1991: 144).

2. Ο χώρος και οι άνθρωποι

Το τοπωνύμιο *Αγερσανί*, όπως έχω αποδείξει (Σέργης 2013), δεν σχετίζεται με τον ναΐσκο του Αγίου Αρσενίου, αλλά με την *Παναγία την Αρσανή*, την *Αγιαρσανή*, το ιστορικό ναύδριο στα Ν.Δ. του χωριού. Ιστορείται από το 1435. Το χωριό βρίσκεται 7 χλμ. Ν.Α. της Χώρας, αριθμεί 717 κατοίκους σύμφωνα με την προτελευταία (2011) απογραφή, η δε διοικητική περιφέρειά του απλώνεται σε έκταση τουλάχιστον 12.000 τετραγωνικών μέτρων.

Οι λαϊκές παραδόσεις, τις οποίες ενθυμούνται και αναπαράγουν οι κάτοικοί του, αναφέρουν ότι το χωριό παλαιότερα (επ)ονομαζόταν *Καβακλί* και *Κακοχώρι*, προσωνύμια που του απέδωσαν οι πειρατές επιδρομείς, επειδή κατανικήθηκαν από τους ηρωικούς υπερασπιστές του (Κεφαλληνιάδης 1987: 21 κ.ε.). Το τοπωνύμιο *Σφαή* (μαρτυρείται από το 1538, Βισβίλης 1951: 16) υπενθυμίζει μέχρι σήμερα το ηρωικό παρελθόν των προγόνων τους (εκεί κατέσφαξαν και κατετρόπωσαν τους πειρατές εισβολείς) και αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της *αυτοεικόνας* και της *τοπικής τους ταυτότητας*. Δυσερμήνευτη παραμένει η (επ)ονομασία του χωριού ως *Καβακλί* (τουρκ. Kavaklı, το χωριό

⁴ Βλ. Σέργης 2016.

με τις λεύκες). Η μέχρι σήμερα έρευνά μου δεν επέδειξε πυκνή παρουσία των συγκεκριμένων δένδρων εντός του οικισμού που να δικαιολογεί την άτυπη αυτήν ονομασία του.

3. Τα μικροτοπωνύμια

3.Α. Φυσικό Περιβάλλον

3.Α.1. Μικροτοπωνύμια που παραπέμπουν σε υδάτινες πηγές (Υδρωνυμικά)

3.Α.1.1. Σε αλυκές και λίμνες

Η *Αλυκή* είναι συνδεδεμένη άρρηκτα με τον κοινωνικό και τον οικονομικό βίο των Αγερσανιωτών, αφού, ως χώρος ιχθυοκαλλιέργειας (αλλά και παραγωγής αλατιού) στήριξε μέχρι τη δεκαετία του 1950 την οικονομία του χωριού και όχι μόνον αυτού. Συνδέθηκε αζεδιάλυτα στη μνήμη των Αγερσανιωτών⁵, των Χωραϊτών και των Γλιναδιωτών κυρίως με τις εθιμικές εκδηλώσεις της *Καθαρής Δευτέρας*. Η *Καμάρα*, μέσα στη λίμνη, ήταν το φυλάκιο του φύλακά της, ένα δεύτερο οίκημα φιλοξενούσε τις «μηχανολογικές» εγκαταστάσεις του *Αλατοπηγείου*, π.χ. την πετρελαιοκίνητη μηχανή που γέμιζε τις «αυλές» με το προς αφαλάτωση θαλασσινό νερό (βλ. και σελ. 268).

Ξεκωλαριές ονομάζονται οι τρεις λίμνες στον *Αι-Προκόπη* (ανήκουν πλέον στο Τ.Α.Ι.ΠΕ.Δ.). Η ονομασία τους προέρχεται από το μεγάλο τους βάθος, ειδικά η μεσαία «είναι χωρίς πάτο», που επιβεβαιώθηκε, όπως λέγεται, από ένα θλιβερό γεγονός: καταποντίστηκαν σ' αυτήν και χάθηκαν κάποιος ατυχής ζευγάς με το «ζευγάρι» των αγελάδων του.

Ένα τμήμα της *Αλυκής* ονοματίστηκε *Ταλιάνι*. Γράφει γι' αυτό ο Κεφαλληνιάδης: «Παλιότερα (...) οι ψαράδες που την νοίκιαζαν την έφραζαν από την θάλασσα με καλάμια γι' αυτό και η τοποθεσία που ήταν ο φράχτης ονομαζόταν *Καλαμωτά*» (1987: 110). Στην περιοχή της *Αλυκής* εντόπισα και το μικροτοπωνύμιο *Αλυκό*. Φέρει, δηλαδή, την ίδια ονομασία με το γνωστό θέρετρο της Νάξου στη νοτιοδυτική της παραλία. Επίσης, βορείως της *Αλυκής*, το τμήμα της ακτογραμμής που αρχίζει από τις *Τούμπες* και φθάνει μέχρι περίπου το σημείο που σήμερα

⁵ Ζωντανή στη μνήμη των Αγερσανιωτών έμεινε και η ύπαρξη μιας πέτρας, στο κέντρο περίπου της λίμνης, η *Πέτρα Αλυκής*, όπως την ονομάτισαν.

αρχίζει η επικράτεια» των surfers) ονομάζεται *Σπλάντζα* (ιταλ. Spiaggia).

3.A.1.2. Σε πηγές και μικρούς σχηματισμούς νερού

Το νερό υπήρξε το βασικότερο για την επιβίωση του ανθρώπου και της Φύσης γενικότερα στοιχείο. Συνιστά τον σημαντικότερο παράγοντα της βιολογικής του συνέχειας. Γι' αυτό εξ άλλου «δαιμονοποιήθηκε» (Νιτσιάκος 1997: 54-55· Πούχγερ 2018: 87-91). Οι Αγερσανιώτες κατέφευγαν κατ' αρχάς στις φυσικές πηγές για να αντλήσουν από αυτές το ζείδωρο και χρήσιμο στην καθημερινότητά τους στοιχείο, για τους ίδιους και το ζωϊκό τους κεφάλαιο. Τα μικροτοπωνύμια *Λεγγός* (οι γυναίκες έπλεναν εκεί τα ενδύματά τους⁶), οι *Αμπλάδες* (επιφανειακές πηγές νερού), η *Βρετούρα* (πβλ. *αναβρετούρα*, *αναβρυτούρα*⁷), το *Ξινάρι* (κρουνός νερού, μαρμάρινη γούρνα εκροής σε πηγή⁸), οι *Γούρνες* (πότιζαν εκεί τα ζώα τους), το *Λακκάκι* (τα *Λακκάκια*), οι *Λάκκοι*, το *Ρέμα*, οι *Πλύστρες* ειδικότερα (εντός του χωριού, όπου οι γυναίκες έπλεναν τα ρούχα τους) βεβαιώνουν τα παραπάνω θεωρητικά που ανέφερα. Η *Χαντάκα* (το μεγάλο χανδάκι) τέλος, και το *Αυλάκι* σχετίζονται με κάποια τεχνητά ή φυσικά βαθουλώματα στο έδαφος, μεγάλα σε μήκος, μέσα στα οποία έρρεε νερό.

3.A.1.3. Σε ποταμούς και χειμάρρους

Ο *Περίτσης*, ο χείμαρρος που διαρρέει το *Λιβάδι*, ο **Περούτζης* των εγγράφων (μαρτυρείται από το 1540), διερχόταν στο προ των εκβολών του τμήμα από τα εδάφη του *Λιβαδιού* που ανήκαν στο Αγερσανί. Ο χαρακτηρισμός «Νείλος του Λιβαδιού» που του έχω αποδώσει αλλού (Σέργης 2016: 104) θεωρώ πως ερμηνεύει αναλυτικά τη σημασία του για τον κόσμο της γεωργικής εργασίας της περιοχής.

⁶ *Λεγγό* στο Αγερσανί και στο Γλινάδο ονομάζουμε κάθε σημείο που συγκέντρωνε νερό, ιδίως το βρόχινο. *Λογγός* στη Βόρεια Νάξο (βλ. Γρατσία-Προμπονά 2007: 614).

⁷ Πβλ. τα *Ανάβρυτα*, *Αναβρυτή* (Αττική, Λακωνία και Λευκάδα), *Αναβρυτός* (Θήρα), *Βλυτούρα* (Εύβοια, αναβλύζουσα). Στη Νάξο συναντώ το *Ανεβάλλουσα* (βλ. Ήμελλος, Ψαρράς 2015: 366).

⁸ Κατά τον Φλωράκη (2007: 491-492). *Κουτσουνάρι* στην Κρήτη, από το *bucinare* = παφλάζω.

Το υδρωνυμικό μικροτοπωνύμιο *Ποταμός* παραπέμπει σε κάποιον εντός του χωριού (στο *Πάνω*) ρέοντα κάποτε μικρό χείμαρρο⁹. Το αντίστοιχο **Χείμαρρος Κατρουλός*¹⁰ οφείλει την ονομασία του στην ποσότητα των υδάτων του, που παραβάλλεται με το *κατρουλιό* ενός ανθρώπου. Το σημείο των εκβολών του ονομαζόταν *Κατουρλάς*. Ο *Χείμαρρος Λουκάκη*¹¹ είχε τις πηγές του στα μέρη της *Σφαής*, διέρχεται (μέχρι και σήμερα μέσω του *Γεφυριού* του - στο κέντρο του χωριού - και εκβάλλει στα μέρη του *Καζανόβα* (βλ. σκαρίφημα Ιάκ. Μελισσουργού).

3.A.2. Ακτογραμμές και νησιά

Η οικονομία του χωριού ανά τους αιώνες συγκροτήθηκε *περί την αγροτική και την κτηνοτροφική* αντίστοιχη. Έχει όμως μια ιδιαιτερότητα έν σχέσει προς τα άλλα Λιβαδοχώρια: Τα δυτικά του γεωγραφικά όρια συναντούσαν τη θάλασσα, άρα κάποιοι ασχολήθηκαν και με τα *επαγγέλματά της*, μια αδιανόητη για τους κατοίκους (π.χ.) του Γλινάδου σχέση. Για κάποιες αγερσανιώτικες οικογένειες η έν λόγω ενασχόληση αποτελούσε έναν τρόπο για να *συμπληρώσουν το γλίσχρο αγροτικό τους εισόδημα*.

Η ονοματοθεσία των αγερσανιώτικων μικροτοπωνυμίων παραπέμπει σε μεταφορές κυρίως: το πιο ενδιαφέρον της κατηγορίας είναι ίσως το νησάκι *Παναγιά* (από το όνομα του εκκλησιδίου που ήταν κάποτε οικοδομημένο εκεί) ή *Μαντώ* (Κεφαλληνιάδης 1987: 110), στο οποίο επανέρχομαι με άλλες αφορμές σε διαφορετικά σημεία της εργασίας. Το *Γλαρονήσι / Ασπρονήσι* αποτελεί μέχρι και σήμερα ενδιάιτημα / οικότοπο γλάρων¹². Οι *Σκατούλες* (βραχονησάκια, αριστερά από την *Παναγιά*) προσέλαβαν αυτήν την κακωνυμία, επειδή είναι ερριμένα στο πέλαγος σαν περιττώματα ανθρώπου. Η δεύτερη ονομασία τους είναι *Κλεφτονήσια*, αφού πιθανώς κατά το παρελθόν έγιναν ορμητήρια κλεφτών (πειρατών)· ο κόλπος *Αβάλη* στον *Άι-Προκόπη* (ιταλ. valle = όρμος, στενός κόλπος, αυλάκι που εισχωρεί στη στεριά¹³) ονοματίστηκε από το μέγεθός του· οι όρμοι *Βουδοκοιλιά* και *Βουρλίδι* ονοματίστηκαν

⁹ Ονομάτισε επίσης έναν αγρό στη *Σφαή* και τη γειτονιά *Αλωνάκι* (Κεφαλληνιάδης 1987: 35).

¹⁰ Από το *κάτουρον* έχουμε το *κάτρουρον* (με τη λεγόμενη προληπτική ανάπτυξη του ρ) και έν συνεχεία το *κάτρουλον* (με ανομοίωση) και το *κατρουλιό*.

¹¹ Για το μικροτοπωνύμιο *Λουκάκη* βλ. Σέργης 2016: 150-151.

¹² Αλλά και όνομα αγρού στον *Μάραγκα*, απέναντι από το νησάκι.

¹³ Πβλ. Φλωράκης 2010: 180.

από το σχήμα τους, το εύρος του ο πρώτος, την παρουσία στον συγκεκριμένο χώρο βούρλων ο άλλος· ο *Χοχλακάς*¹⁴ (από ύπαρξη ηχογόνων *χοχλάκων*), το *Μουγγρί* συνδέεται μάλλον με μια ιστορία σχετική με το συγκεκριμένο ψάρι ή με την πληθώρα του είδους στη συγκεκριμένη περιοχή.

3.Α.3. Σε αγρούς

3.Α.3.1. Από ονόματα αυτοφυών φυτών (φυτωνυμικά)

Ο πλούτος της χλωρίδας του χωριού είναι αποτυπωμένος στα μικροτοπωνύμια των χωραφιών του. Και εδώ το δένδρο ή ο θάμνος, με τη συμβολική, την οικονομική ή και απλώς με την αισθητική τους αξία ονοματίζουν τη γη, επιβεβαιώνουν (κατ' εμέ) τη *λησμονημένη ιερότητά τους και την οικονομική τους διάσταση*. Η *Αγριλιά*,¹⁵ η *Αγριλιά του Τσίκου*, οι *Αγριλιές*, η *Αλιμιά*,¹⁶ η *Απουλουδιά*, το *Αρμενάκι*¹⁷, η *Ασκέλλα* και οι *Ασκέλλες*, η *Βαγιά*, οι *Βαγιές*, η *Πάνω Βαγιά*, το *Βουρλίδι* (η μικρή βουρλιά-βούρλο), η *Δάφνη*, το *Δεντρολίβανο*¹⁸, τα *Καλαμούρια* (μαρτυρημένα τουλάχιστον από το 1668, βλ. Χατζάκης 2021: 154, 155), οι *Κάπαρες* (στα έγγραφα τουλάχιστον από το 1668¹⁹), ο *Κέντρος*, το *Κεντράκι* (ο μικρός κέδρος), το *Θύμιο*²⁰, η *Κουντουριδιά*, η **Σκινιά* (σε έγγραφο του 1669²¹), ο *Σκινώνας*, το *Φυλλαδάκι* και τα *Φυλλαδάκια*, το *Πιρνιού* (από το *Πρινιού* μάλλον, με μετάθεση του ρ). Το τελευταίο μού θυμίζει τα παρόμοια φυτωνυμικά *Ασφενδιού* (στην Κω), το *Ασφένδου* (στα Σφακιά), το *ναξιακό Σπεδός*, κ.ά., όλα προερχόμενα από το αρχαιοελληνικό *σφένδαμνος*.

¹⁴ Από το αρχαιοελληνικό *κόχλαξ*, το λείο (από τη συνεχή εντριβή) βότσαλο. Πβλ. το μικροτοπωνύμιο *Χοχλακούρα* στο Γλινάδο (Σέργης 2016: 98, όπου πληρέστερη ερμηνεία).

¹⁵ Δεκάδες φορές συναντώμενο στη Νάξο μικροτοπωνύμιο.

¹⁶ Το αρχαιοελληνικό *ἄλιμον*, της τάξεως των χηνοποδών. Πβλ. Αλιπράντης 1984: 44 και *Ιστορικόν Λεξικόν της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 1, 443.

¹⁷ Βλ. Σέργης 2016: 109-110.

¹⁸ Το βρήκα *γραπτώς* και ως *Δενδρολίβανου*. Μήπως ανήκε σε κάποιον με το παρωνύμιο *Δενδρολίβανος*;

¹⁹ Βλ. Χατζάκης 2021, τ. Α': 154.

²⁰ Σχετίζεται με το θυμάρι; *Θυμωπή* συναντώ στη Νάξο. Βλ. Ήμελλος, Ψαρράς 2015: 377.

²¹ Πβλ. Χατζάκης 2021, τ. Α': 207.

3.A.3.2. Από κατηγορίες ζώων (πανίδα)

Από τις μικρότερες αριθμητικά κατηγορίες. Θα τολμήσω μίαν ερμηνεία: *Ορίζεις, καθορίζεις, κατοχυρώνεις μια ιδιοκτησία (για να παραμείνει απρόσβλητη και απαραβίαστη) με σταθερά σύμβολα, όπως π.χ. αυτά της επομένης κατηγορίας. Το Καβούρι, οι Κορακιές (ενδιαίτημα κοράκων), οι Κουκουμάβλες (κουκουβάγιες), τα Περδίκια, η Μέλισσα, η Πούλα, η Λαουδότρυπα (από την ύπαρξη εντός του αγρού κάποιας λαγοφωλιάς) που συναντώ δεν συνιστούν τέτοια στέρεα σύμβολα ονοματοθεσίας.*

3.A.3.3. Από την ποιότητα του εδάφους, τη μορφολογία του, την έκτασή του, από κάποιο χαρακτηριστικό γνώρισμα, από την ιδιαίτερη θέση στον χώρο, κ.λπ.

Το Αγερσανί είναι οικοδομημένο κατά το πρότυπο των χωριών *sur la route*, κατά μήκος δηλαδή μιας κεντρικής οδού, σε υψόμετρο 40 μέχρι 60 μέτρα. Ο οικιστικός *τόπος* του εκτείνεται επί ενός (μικρού) λόφου, τον οποίον από το νότο ορίζουν οι λόφοι του *Κατζιλιέρη*²² (βλ. εδώ και σ. 273), του *Ελληνικού* στον *Κουλούρηδο*²³ και του *Μύλου του Αγγελή* (πλησίον του *Σκολειού*²⁴). Στην άλλη άκρη της γεωγραφικής του επικράτειας, στα βόρειά του, στην περιοχή της *Στελίδας* υψώνονται οι λόφοι της *Καταραμένης* και της *Καργαδούρας* που έδωσε το όνομά της και σε ονομασίες αγρών²⁵.

Τι συναντούμε *ανάμεσα* σ' αυτούς τους λόφους που ορίζουν έν τέλει τα βόρεια και τα νότια όρια του χωριού; Το τμήμα του *Λιβαδιού* που ανήκει στο Αγερσανί μετά το 1931, όταν έγινε ο επίσημος καθορισμός των ορίων των λιβαδίτικων χωριών (Γαλανάδου, Τριπόδων, Αγερσανιού, Γλινάδου): Το κοινώς αναγνωρισμένο ως το αφορότερο, άρα το υποδεέστερο, τμήμα του, που καθόρισε έν πολλοίς τον κοινωνικό και οικονομικό βίο των Αγερσανιωτών, αλλά και την *ετεροεικόνα* τους, τη

²² Κατζιλιέρης (λατιν. Cancellarius, ιταλ. Cancelliere) ονομαζόταν (με παραλλαγές) ο γραμματέας του βενετού διοικητή των νησιών (Σύρου, Τήνου, Σίφνου, Κρήτης, Θήρας, κ.α.). Πβλ. Φλωράκης 2010: 227.

²³ Πβλ. Κεφαλληνιάδης 1987: 29, 87-88.

²⁴ Πβλ. Κεφαλληνιάδης 1987: 104.

²⁵ Πβλ. Κεφαλληνιάδης 1987: 104. Βλ. εδώ σελ. 272.

δημιουργημένη από τα *ακληρήματα* των γειτόνων τους, που τους αναπαριστούσαν ως πενομένους χωρικούς... (Σέργης 2005: 203-204). Αλλά όλα αυτά μέχρι το 1980 περίπου...²⁶

Τι είδους μικροτοπωνύμια καταγράφουμε, λοιπόν, *ανάμεσα* σ' αυτούς τους «οριακούς» λόφους; *Ανοιούρα*, *Σαβούρα*, *Σαλαμούρα*, *Τζιγκούρα*²⁷ και *Τζιγκούρι* (υγρά, λασπώδη, άγονα εδάφη²⁸), *Φτενό* (= μικρό άγονο χωράφι), *Αμμοδάρα* (σε τρία τουλάχιστον σημεία), *Αμμοδάρι*, *Αμμοδάρες*, *Αρμυρό* / *Αλμυρά*, *Γλυφό* / *Γλυφά*, *Τούμπες* / *Τουμπίδες* (περιοχή με αμμολόφους εξαισίου κάλλους που έγιναν αυτοκινητόδρομος), *Καυκάρα* (τουλάχιστον δέκα φορές συναντώμενο), *Παλιοκαυκάρα*, *Τρανή Καυκάρα*, *Καυκάρα του Μπιρίκου*, του **Ντάντουλου* (σε έγγραφο του 1833²⁹), του *Τσίκου*, του *Καραμανή*, του *Αποστολάκη* (ή της **Αγίας Κυριακής*, σε έγγραφο του 1833³⁰), του **Πανιόλου*, του **Μάραγκα* (σε έγγραφο του 1832), *Καυκαράκι*, *Καυκάρι* (πάμπολλες φορές), *Λαγκάδες*, *Λάκκωμα*, *Πετράδια*, *Πετρωτά*, *Πετρωτό*, *Καψανό* (Κεφαλληνιάδης 1987: 99 κ.ε.), *Ξερόκαμπος*, *Φυρόι*, *Φυρόες* και *Φυρόα*,³¹ *Βουνό*, *Βουνό του Μπελούκου* και *Βουνό του Μπιρνά*, *Σελλάδι*³², *Χοχλακούρα* (ο συρμός των υδάτων του ποταμού στους χοχλάκους του / βότσαλά του δημιουργούσε ισχυρό θόρυβο³³), *Πωριά*³⁴, *Παΐδια*, *Πλευρά*³⁵ (αμφότερα σημαίνουν τις πλαγιές των βουνών, οι οποίες συνήθως δεν κατατάσσονται στα εύφορα εδάφη), *Κορφές*.

Παράξενη φαίνεται η παρουσία του μικροτοπωνυμίου *Κήπος* στην περιοχή της *Σπλάτζας*, κοντά στο *Αεροδρόμιο* (και του υποκοριστικού του *Κηπάκι*), σε μια άγονη, δηλαδή, περιοχή. Ενδεχομένως να πρόκειται για το *Σκίποι*, που δεν σήμαινε κάτι για τους φορείς του, άρα με

²⁶ Μετά το 1980, όπως ανέλυσα αλλού (Σέργης 2008), η αμμόδης λεπτόγεως παραλιακή ζώνη, η άγονη και ελάχιστα παραγωγική έγινε η ζώνη επί της οποίας αναπτύχθηκε όλη σχεδόν η *βιομηχανία του τουρισμού* στη Νάξο με τα γνωστά σήμερα αποτελέσματα.

²⁷ Το συναντώ σε πολλά χωριά του νησιού. Βλ. ενδεικτικά Ήμελλος, Ψαρράς 2011: 354.

²⁸ Αναλυτικά για την ετυμολογία τους (αρχαιοελληνικό *δύνγρος*) βλ. Σέργης 2016: 125-126.

²⁹ Πβλ. Κεφαλληνιάδης 1987: 395.

³⁰ Πβλ. Κεφαλληνιάδης 1987: 393.

³¹ *Φυρρόγαια*, δηλαδή, εδάφη. Από το *πυρρός* (αρχαιοελληνικό) + *γαῖα*.

³² Κεφαλληνιάδης 1987: 35.

³³ Ένα από τα συνήθη ναξιακά τοπωνύμια. Πβλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 857· Αλιπράντης 1984: 78 και 147· Ήμελλος, Ψαρράς 2011: 357.

³⁴ Κεφαλληνιάδης 1987: 100.

³⁵ Στον *Μύλο του Στρούμπουλα*.

παράλειψη του σ μετετράπη στο οικείο τους *Κήποι*. *Σκίπος* είναι η ερημιά (Ημελλος, Ψαρράς 2015: 394-395). Πιθανώς, επίσης, το *Κήποι* να αποδίδει τις *μικρού εμβαδού στην περιοχή ιδιοκτησίες*, αντίστοιχες ενός κήπου.

Μια μόνιμη «ανοικτή έκθεση» εξάιρετων έργων αποτελούν μέχρι σήμερα οι πανέμορφοι και επιβλητικοί γρανιτώδεις όγκοι, *χαλάροι* στη λαϊκή γλώσσα, που βρίσκονται στην περιοχή της *Κορακιάς*³⁶ (βορειοδυτικά του προαναφερθέντος *Κατζιλιέρη*) ή αυτοί του *Τσίκου*³⁷, ο *Χαλαρούκλαρος*³⁸ ή εκείνος του *Μπουζακιού*, που ονομάτισε, ως *τοπόσημο* της περιοχής, αρκετές ιδιοκτησίες σε μεγάλη ακτίνα γύρω από αυτόν³⁹.

Κάποιοι άλλοι αγροί ονοματίστηκαν (α) λόγω της μικρής τους εδαφικής εκτάσεως *Ρετάλια* (από το ιταλ. *retaggio* = τμήμα, κομμάτι, ρετάλι), *Στενό Χωράφι*, *Χωραφάκι*, *Λαιμοί* (Σέργης 2016: 102, *Λούροι* σε άλλα ναξιακά χωριά, δηλαδή *λώροι*, μακρόστενοι αγροί), αλλά και (β) λόγω της ευρυχωρίας τους (*Τρανό Χωράφι*, *Χωράφα*, για την ποιότητα του εδάφους των οποίων πάντως δεν μπορούμε να εικάσουμε). Η περιοχή της *Χωματίστρας* (στη *Στελίδα*, από όπου μετέφεραν στο χωριό το κατάλληλο για την ασφαλή κάλυψη της οροφής των κατοικιών τους «δωματόχωμα») δεν προσφερόταν για αποδοτικές καλλιέργειες (πβλ. Σέργης 1994: 27-28).

Ελάχιστη, αντιθέτως, είναι η παρουσία μικροτοπωνυμίων που παρέρχονται σε εύφορη γη. Το *Ποταμίδι* και η *Ποταμίδα* (πβλ. Σέργης 2016: 108) δηλώνουν ότι οι συγκεκριμένοι αγροί βρίσκονται στις όχθες του ποταμού *Περίση* και συνεπώς χαρακτηρίζονται ως εύφορα εδάφη, όπως και το *Λιβαδάκι* ή το *Λιβάδι* (χωράφι στις *Ασκέλλες*), που έχουν την τύχη να αρδεύονται από αυτόν.

Ενδιαφέροντα είναι τα δύο μικροτοπωνύμια που *ονοματίστηκαν από τη θέση τους στον χώρο*. Το 1670 πρωτοσυναντώ το *Έμπασες* και *Έμπαση* (Σέργης 2016: 106), η εικόνα του Λιβαδιού δεν ήταν φυσικά αυτή που γνωρίζουμε σήμερα: η είσοδος σ' αυτό (η *έμβασίς* του) ήταν διαφορετική, το προς τη θάλασσα τμήμα του δημιουργήθηκε στο διάβα των αιώνων από τις προσχώσεις του *Περίση*. Το *Ξέχωρες* (= *Εξώχωρες*) δηλώνει τα εκτός του χωριού μέρη, αφού, όντως, το συγκεκριμένο βρίσκεται στην περιοχή του *Αγίου Παντελεήμονα* (βλ. σελ. 274).

³⁶ Πολύ συχνά συναντώμενο μικροτοπωνύμιο στη Νάξο. Βλ. ενδεικτικά Ημελλος, Ψαρράς 2011: 331.

³⁷ Πβλ. Κεφαλληνιάδης 1987: 35.

³⁸ Πβλ. Κεφαλληνιάδης 1987: 35.

³⁹ Πβλ. Κεφαλληνιάδης 1987: 105, 106 και 110.

3.A.4. Κατά μετωνυμικές και εικονιστικές ιδιότητες

Ο λαϊκός πολιτισμός στην προφορική και την εθιμική του διάσταση ήταν προπάντων *ποιητικός*. Ο Μιχαήλ Μερακλής και κάποιοι από τους μαθητές του τόνισαν (και τονίζουν) σε κάθε ευκαιρία την *ποιητική διάσταση* και την ιδιαίτερη αισθητική του. *Η διαδικασία μιας ονοματοδότησης εν προκειμένω και η τελική επιλογή ενός ονόματος είναι αποτέλεσμα μιας αυθόρμητης, απρόθετης ποιητικής διάθεσης του αγράμματου λαϊκού ανθρώπου* (Μερακλής 1985: *passim*). *Η ονοματοθετική γενικώς δύναμη του ανθρώπου είναι θαυμαστή, γιατί είναι ευρηματική, ευφάνταστη και πρωτίστως καλλιτεχνική*. Μια τεράστια πέτρα δεν είναι μόνο ένα φυσικό, πραγματικό όν, είναι ταυτοχρόνως και φανταστικό, μοιάζει με θηρίο, ονομάστηκε *Θεριόπετρα* (στην περιοχή της Πλάκας), μια άλλη **Κολοκυθόπετρα*⁴⁰, (Κεφαλληνιάδης 1987: 115). Το *Κουλούρα* παραπέμπει σε στρογγυλό αγρό, το όρος της *Στελίδας* έφερε το όνομα *Στρογγυλό* (Κεφαλληνιάδης 1987: 104), το *Αρχοντοβούνι* (στον *Αι Προκόπη*) συσχετίσθηκε πιθανώς με την ομορφιά της περιοχής ή με τους πρώην άρχοντες-ιδιοκτήτες της περιοχής.

3.B. Πολιτιστικό Περιβάλλον

3.B.1. Οικισμοί, γειτονιές του χωριού

Τρεις είναι οι συνοικισμοί του: *Πάνω Χωριό, Κάτω Χωριό και Πέρα Χωριό*. Ονοματίζονται, δηλαδή, κατά τη θέση τους στο χώρο. Επιμέρους γειτονιές είναι:

- Στο Πάνω χωριό: Η *Ακακία*, ο *Κουλουκάς*, η *Ευρετή*, το *Αλωνάκι*. Η πρώτη (φυτωνυμικό) βρίσκεται πλησίον του *Δημοτικού Σκολείου*. Ο *Κουλουκάς*⁴¹ (εικάζω πως) σχετίζεται με το παρωνύμιο του πρώτου της οικιστή. Η *Ευρετή* (όπως έχω αναλυτικά παρουσιάσει⁴²) σχετίζεται με τα έκθετα παιδιά του λαϊκού μας πολιτισμού, τα *ευρετά* ή τα *πουλημένα* (βλ. τον *Ιωάννη Πουλημένο Σουμμαρούπα* σε έγγραφο του 1612, Χατζάκης 2021: τ. Α', 215). Μια δεύτερη πρότασή μου το ερμηνεύει από

⁴⁰ Συναντώ μικροτοπωνύμιο με αυτό το όνομα σε έγγραφο του 1573 (Βισβίζης 1951: 104).

⁴¹ Ο έχων *κουλούκια*, νεογνά σκύλου; Δηλαδή, *σκύλας* → *σκυλάκιον* → *κυλάκιον* → *κουλούκιον* → *κουλούκιν* → *κουλούκι*; Ή αρχαιοελληνικό *κυλλός* → *κουλλός* → *κουλλούκιον* → *κουλλούκι*;

⁴² Σέργης 2017: 128-132.

τη σημασία του *Ευρετή* ως θησαυρού⁴³. Στην εν λόγω περιοχή λέγεται ότι υπήρχαν αρχαιοελληνικά οικοδομήματα (η περιοχή *Μαρμάρια* που συνορεύει με την *Ευρετή* παραπέμπει σε μαρμάρινα υπολείμματα αρχαίου ή υστερότερου οικοδομήματος). Η τρίτη εκδοχή: *Ευρετή* είναι η πηγή ύδατος⁴⁴. Στην περίπτωση αυτή θα θεωρήσουμε ότι το μικροτοπωνύμιο *έχει παραφθαρεί μερικώς* και ότι σχετίζεται με τη ρίζα *βρυ-*, που δηλώνει πηγή (βρύση), αναβλύζον νερό. Επιπλέον, στη Λακωνία, *βρετή* ονομάζεται ειδικότερα η κρυμμένη αγία εικόνα που ανακαλύφθηκε, όπως ο προαναφερθείς θησαυρός. Αν συνέβη και στην περίπτωση μας ανάλογη *θεοφάνεια*, ενδέχεται να οφείλει την ονομασία του σ' αυτήν⁴⁵.

Το *Αλωνάκι* (στο *Απάνω Χωριό*) ονοματίστηκε από την ύπαρξη, κάποτε, στον εκεί χώρο ενός μικρού αλωνιού. Το *Κάτω Χωριό* είχε παλαιότερα ως φυσικό διαχωριστικό όριό του με το *Πάνω* τον *Χείμαρρο του Λεκκάκη*. Στα νεότερα χρόνια απέκτησαν και τεχνητό όριο, το *Γεφύρι* του. Συναντούμε εδώ τις επιμέρους γειτονιές με τις ονομασίες *Ζγόμπα*, *Παντοτινό*, *Κουλούρηδος*, *Λούκα* / *Λούκες*, *Κούλη*, *Παλιάμπελο* και *Αρακοπούλα*. Η πρώτη (*Ζγόμπα*) προέρχεται μάλλον από το *γόμπα* (από το ενετικό *goba*, το ιταλικό *gobba*) και σημαίνει την καμπούρα, την κυφότητα, άρα, κατ' επέκταση, τον καμπούρη άνθρωπο, τον μικρόσωμο, τον κακοφτιαγμένο γενικώς (Σαραντάκος 2011: 72). Άρα, το μικροτοπωνύμιο ενδέχεται να έχει σχέση ή με κάποιον κυρτό, λοφώδη χώρο ή να είναι ανθρωπωνύμιο, σχετιζόμενο, δηλαδή, με το όνομα μιας κυφής, *κακοφυσούς* γυναίκας⁴⁶. Η δεύτερη συνοικία σχετίζεται με έναν από τους γνωστούς (παλαιότερα) τρόπους ενοικιάσεως των κτημάτων⁴⁷, η τρίτη με τους πρώτους οικιστές, την οικογένεια των *Κουλούρηδων*⁴⁸. Η τέταρτη και η πέμπτη οφείλονται στο όνομα των πρώτων κατόχων της περιοχής (βλ. του *Λούκα*, εδώ παρακάτω, σ. 261), η έκτη από ένα πα-

⁴³ *Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας Ελληνικής...*, τ. 4, τχ. 1 (1953), 121. Για το μικροτοπωνύμιο αυτό βλ. Σέργης 2022: 136-138.

⁴⁴ *Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας Ελληνικής...*, ό.π.

⁴⁵ *Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας Ελληνικής...*, ό.π.

⁴⁶ Ο Ιωάννης Προμπονάς (στον οποίο μετέφερα τις παραπάνω σκέψεις μου) με παρώθησε (ορθά νομίζω) να συσχετίσω την ενετική αυτή λέξη με το αρχαιοελληνικό *γρυπός* (ο γαμψομύτης, βλ. LS, τ. Α', 544) και τα δύο με μια κοινή ινδοευρωπαϊκή ρίζα.

⁴⁷ Πβλ. Σέργης 2016: 131 και εδώ παρακάτω, σ. 264.

⁴⁸ Σέργης 2016: 14 κ.ε.

λαιό αμπέλι που υπήρχε στην περιοχή. *Δυσερμίνευτο* θεωρώ το *Αρακιές*⁴⁹. Σημαίνει άραγε την περιοχή που φύτευαν παλαιότερα αρακά; Ή (ακραία εκδοχή) πρόκειται με «παραποίηση» της θρυλικής *Αρακοπούλας* που συναντούμε σε πολλές αφηγήσεις των Αγερσανιωτών⁵⁰;

Ο Κεφαλληνιάδης (ό.π.: 21, 22) έχει διασώσει μια μαρτυρία, η οποία μου γέννησε κάποιες «αιρετικές» σκέψεις για την *Αρακοπούλα*: «Ο θρύλος λέει ότι σε μια τοποθεσία έξω από το χωριό που λέγεται Αραποπούλες κατοικούσαν μελαψοί άνθρωποι». Δεν πρόκειται, λοιπόν, κατά την έν λόγω παράδοση, για την *Αρακοπούλα* (που έγινε *Αρακοπούλες*, για να εκφράσει το σύνολο των αγρών της περιοχής, ή και *Αρακιές* επί το συντομότερον), αλλά για να ονοματισθεί μια περιοχή στην οποία είχαν εγκατασταθεί κάποια περίοδο της ιστορικής πορείας του χωριού *Αραποπούλες* (μικρές Αραβοπούλες;), «γεγονός» που μας παραπέμπει ίσως στη βυζαντινή περίοδο του χωριού ή σε πολύ νεώτερα έτη, π.χ. στα του 17^{ου} αι. Το *Αρακόπουλο*, ως εκ τούτων, είναι όνομα ενός μικρού σε έκταση αγρού στις *Αρακιές* / *Αρακοπούλα*; / *Αραποπούλα*;

3.B.2. Τεχνολογία

3.B.2.1. Εγκαταστάσεις ύδρευσης και τεχνικές της. Τα πηγάδια

Ο πλέον διαδεδομένος τρόπος εξεύρεσης νερού (παράλληλα με τις φυσικές επίγειες πηγές) ήταν τα *πηγάδια*, τα συνώνυμα δηλαδή των *πηγών* (από όπου προέρχεται η λέξη), αυτές οι αυτοτροφοδοτούμενες «αποθήκες» νερού. Παρά και τις περιόδους ξηρασίας που γνώρισε ο 20^{ός} αιώνας, οι υπόγειοι δίαυλοι του νερού στη Νάξο (ο υδροφόρος της ορίζοντας αλλιώς) ήταν αξιοθαύμαστοι, άρα τα *πηγάδια* της, ακόμη και ολίγων μέτρων βάθους, αποτελούσαν τις κύριες *κατασκευές* άντλησης και αποθήκευσης νερού. Από τα καταγραφόμενα εδώ *πηγάδια* του χωριού άλλα εξυπηρετούσαν τις αδήριτες *ανάγκες των κατοίκων του*, άλλα *των ναών και των εξωκλησιών του και άλλα αυτές των χωρικών ως γεωργών και κτηνοτρόφων*:

Αγίας Άννας, Άι-Προκόπη, τ' Άι-Γιαννιού, Αγριλιάς, Ευρετή, Κανάαινας ή Κανάαινα, του Μπιλά, του Να (Κεφαλληνιάδης 1987: 98), *του Θολωμάτου, του Κορδόλαιμου, του Μπαρδατζάνη ή της Παναγιάς* (στην *Παναγιά Αρσανή / Αρφανή*), *του Πασπαρή, του Περγαντή, του Περγιανούλη, στη Σγόμπα, στην Αλυκή, στην Αρακοπούλα, στη Βαγιά, στο Περ-*

⁴⁹ *Ναξιακόν Αρχείον*, τχ. 10 (Οκτ. 1947), 124.

⁵⁰ Βλ. Κεφαλληνιάδης 1987: 20.

γάδι, της Αλέκαινας, του Ερμάνου, του Κοκκάλη, του Κούλη, του Μπιμπίτση, του Πασπαρή, τσι Μαντάμας, Παλιάμπελο, στ' Αεράνια⁵¹, το Νιο Πηάδι, η Βρύση, η Δεξαμενή (από την ύπαρξη δεξαμενής ποτίσματος, σύγχρονη σχετικά), Περγάδι (Περγάρδι δηλαδή). Κατά τον Κεφαλληνιάδη (ό.π. 99-100) υπήρχαν δύο ομώνυμα μικροτοπωνύμια, τα οποία σχετίζονται και με ύπαρξη πηγαδιών: ένα στην περιοχή δυτικά του Λύχνου, στην Αλυκή, και ένα στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα, με πόσιμο νερό. Το πρώτο καταστάφηκε περί το 1950, το δεύτερο (κατά την παράδοση) ήταν αρχαιότατο, αφού κάλυπτε τις ανάγκες των κατοίκων τού εκεί, στα Πετρωτά, υφισταμένου κάποτε οικισμού που αναφέρω παρακάτω.

3.B.2.2. Οι στερνάρες

Δεν αναφέρομαι στις πάμπολλες μικρού ή μεσαίου μεγέθους πέτρινες στέρνες, διάσπαρτες κυρίως στον χώρο της αγροτικής παραγωγής, αλλά στις μεγάλες το μέγεθος όμοιες κατασκευές (εξ ου και η ονομασία τους) που κατασκευάστηκαν κυρίως για την άρδευση των καλλιεργούμενων με πατάτες εκτάσεων, δηλαδή μετά το κομβικό για τη Νάξο 1953 (Σέργης 2008). Ο Ιάκωβος Μελισσοουργός μου ανέφερε τις: *Στερνάρα του Νταφώτη, του Καραϊσκη, του Τσαρπάνη, του Μπิริκογιάννη* (όλες εδώ με τα διακριτικά παρωνύμια των ιδιοκτητών των αγρών στους οποίους έχουν κατασκευασθεί) και μια ακόμη, μη υφιστάμενη σήμερα, του *Μελισσηνού* (της γνωστής χωραϊτικής οικογένειας) στην περιοχή του *Αι-Γιώργη*, στα *Υρία*.

3.B.3. Κοινωνικο-οικονομικές δομές

3.B.3.1. Γαιοκτησία. Ονομασίες αγρών από τα ονόματα των πρώην ιδιοκτητών τους (ή η αποτύπωση της ναζιακής ιστορίας επί της γης)

Η εύφορη γη του Λιβαδιού (ως βασικό μέσον παραγωγής και συντήρησης της ίδιας της ζωής στη Νάξο, για μεγάλο της τμήμα) υπήρξε ανέκαθεν ένα σημαντικότατο *πραγματικό και συμβολικό κεφάλαιο*. Με ενδιαφέρει εδώ η μετά το 1204 περίοδος, μετά δηλαδή από τη υπαγωγή του νησιού στο Δουκάτο του Αιγαίου, και ο λόγος είναι προφανής.

Καθ' όλη τη διάρκεια της (τυπικής) Οθωμανοκρατίας στο νησί (1566 κ.ε.) οι Ναξιώτες (και οι Κυκλαδίτες) είχαν το δικαίωμα της ε-

⁵¹ Άρδευτικοί γερανοί (πβλ. Σέργης 1994: 191-192).

λεύθερης και απεριόριστης κτήσεως και διαθέσεως της κυριότητας κινητών και ακινήτων, τηρούντες το εθνικό τους δίκαιο και μη υπακούοντες στις διατάξεις του οθωμανικού. Άπαντα βεβαίως τα αγροτικά ακίνητα της αυτοκρατορίας λογίζονταν ως κτήματα του οθωμανικού Δημοσίου (εραζΐ-ιμιριγιέ) και ο υπόδουλος δεν μπορούσε να αποκτήσει επ' αυτών παρά μόνον προσωρινό δικαίωμα καρπώσεως «κατά παραχώρησιν» του οθωμανού άρχοντα. Στις Κυκλάδες πάντως δεν τηρήθηκαν ποτέ οι διατάξεις του δικαίου τους που αναφέρονταν στις προϋποθέσεις προς μεταβίβαση της κυριότητας ακινήτου (Δρακάκης 1967: 159).

Τα περισσότερα μικροτοπωνύμια που παρατίθενται στα επόμενα βρίσκονται στο Λιβάδι, ονοματίζον με ασφάλεια περιουσίες, ο δε μεγάλος αριθμός τους δεν είναι υπερβολικός, ούτε ανεξήγητος: μια μεγάλη έκταση γης που δεν ανήκε σε έναν ή δύο φεουδάρχες, αλλά κατατμήθηκε από τους ίδιους μετά το οριακό 1204 σε πολλές μικρές και μεγαλύτερες ιδιοκτησίες (και συνέχισε ανελλιπώς να τεμαχίζεται), ήταν επόμενο να συγκεντρώσει ποικιλώνυμους ιδιοκτήτες. Τα αναφερόμενα σ' αυτούς μικροτοπωνύμια μάς παρέχουν ανάγλυφη την εικόνα της ενετικής, της «φραγκικής» και της ναξιακής αριστοκρατίας, αφού το καθένα μάς δημιουργεί ιστορικούς συνειρμούς οκτώ αιώνων.

Κομβικό σημείο του κοινωνικού και οικονομικού βίου των ναξιωτών (γενικότερα) αγροτών αποτέλεσε η τελευταία «απαλλοτρίωση αγροκτημάτων του Σωματείου Ο Τίμιος Σταυρός και της Μητροπόλεως Καθολικών Νάξου»⁵². Υπενθυμίζω εν συντομία ότι το νησί από το 1207 κ.ε. τελεί υπό ενετική κατοχή μέχρι το 1566, οπότε κυριεύεται από τους Οθωμανούς, *χωρίς όμως να αλλάζουν οι οικονομικές και κοινωνικές δομές του*. Η γη έχει διαμοιραστεί από τον Σανούδο στους ευγενείς του (σε τόπους ή πάσκουλα) και αυτοί με τη σειρά τους την παραχωρούν προς καλλιέργεια είτε σε πάροικους ή σε ελεύθερους γεωργούς. Από τις αρχές του 20^{ου} αι., όταν η κοινωνική τάξη των «Δυτικών», καθολικών το θρήσκευμα, φθίνει πλέον σταδιακά, αρχίζει να πωλεί στους αγρότες-κολίγους τη λιβαδίτικη γη⁵³.

Στο Αγερσανί συναντώ (όπως και στο Γλινάδο, Σέργης 2016) σελίδες τις ιστορίας του από το 1204 κ.ε. μέχρι και τον 20^ο αι., όπως μας τις

⁵² Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, τχ. Β', φ. 133, 16 Σεπτ. 1947, 719-723.

⁵³ Περισσότερα στοιχεία για την πορεία του φεουδαλισμού στη Νάξο κατά την «Φραγκοκρατία» - Οθωμανοκρατία βλ. ενδεικτικά Ζερλέντης 1925· Σέργης 1998: 36-54· Καλπουρτζή 2001: 61 κ.ε.

προσκομίζουν προς μελέτη τα ονόματα μεγάλων «Δυτικών» οικογενειών, της ναξιακής παλαιάς τάξης της Χώρας, ιερέων του ορθοδόξου και του δυτικού δόγματος, μοναστηρίων-κατόχων μεγάλων εκτάσεων γης, αλλά και απλών ανθρώπων, πιθανώς των τελευταίων κατόχων τους (γεωργών), που φρόντισαν κι αυτοί να καταστήσουν ασφαλή την περιουσία τους, μικρή ή μεγάλη, με το δικό τους όνομα, όπως έπρατταν προ αιώνων όλοι οι προηγούμενοι. Ιδού κάποια τμήματα της αδιάσπαστης ιστορίας της Νάξου αποτυπωμένα επί της γης:

Αγγέλαινας, Αγγελή, Αγγελίδαίνας, Αθανάσαινας / Αθανάσαινα, Ακούνουπα (παραφθορά από το επώνυμο *Ακούνουμπας*, βλ. Ήμελλος, Ψαρράς 2011: 81), *Αλεβιζάκη, Αμερικάνου, Αννέζας, Αντριά, Απεθαμένου, Αρβανίτη, Αργυράκαινα, Αργυρή, Αρχόντισσας, Άρχου, Ατσαλιάρη, Άτσαχα* (ατσάχοι στο ιδίωμα του χωριού είναι οι πέτρες), *Αυλητή, Αφεντικά, Αφέτζιας / Αφέντζια* (της *Αφεντίας*, της *Αυθεντίας*, όπως το συναντούμε σε πάμπολλα έγγραφα). Πρόκειται για την εκάστοτε πολιτική και θρησκευτική εξουσία, εδώ μάλλον για την ανύπαρκτη σχεδόν στο νησί οθωμανική (βλ. έγγραφα του 1611, 1643, στο Κορρές 1931: 273, 275).

*Βάβουλα*⁵⁴, *Βαγγελάκου, Βαγγέλαρου, Βαγγελακάκου, Βαγγελίκου, Βερόνας / Βερόνα, Βερώνη, Βερνάρδου, Βιλλάρη*⁵⁵, *Βίσου, Βιτσερά, Βούρτση* (παραφθορά από το επώνυμο *Βρούτσης / Βρούτζης* που επιχωριάζει στο Φιλώτι, βλ. Ήμελλος, Ψαρράς 2015: 372 και 2011: 321).

*Γαλιώτου*⁵⁶, *Γαρμπινάτσου, Γαρούφα, Γασπά, Γερο-Τζιγκένη, Γιακουμή, Γιαλούρη, Γυαλιστή, Γιαμαρούλη, Γιαννάκη, Γιαννακού, Γιαννούτσου, Γιοβάννη, Γιουδή, Γεώργη, Γκαζαρίνου, Γκιαούρη, Γκόκκαλη* (Κόκκαλη, και στον πληθυντικό *Κοκκάληδες* και *Γκοκκάληδες*), *Γκύλη, Γλέζου, Γλουμάκαινας* (της γυναίκας του *Γλουμάκη / Γλιμάκη*, δηλαδή, γνωστής οικογένειας στη Νάξο. Η Άννα του *Γλουμάκη*, π.χ. αναφέρεται σε έγγραφο του 1538⁵⁷), *Γοργοῦρη* (εξ ού και τα *Υρια* όπως κρίνω⁵⁸), *Γουνάрайνας / Γουνάрайνα, Γυαλιστή*.

⁵⁴ Ο ιερομόναχος Βάβουλας αναφέρεται σε έγγραφο του 1693 (Κεφαλληνιάδης 1987: 376). Βλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 758 και Ήμελλος, Ψαρράς 2015: 370.

⁵⁵ Ο Γιάννης Βιλλάρης (*ο έχων μεγάλον βίλλον*;) μαρτυρείται σε έγγραφο του 1814 (Κεφαλληνιάδης 1987: 385).

⁵⁶ Πβλ. Σέργης 2016: 135.

⁵⁷ Βισβίξης 1951: 13 και Ήμελλος, Ψαρράς 2015: 373.

⁵⁸ Σέργης 2022: 140-144.

Δελιάνη, Δεμένεου, Δημάρχου, Δημητράκη, Διπλάρη, Δοντά, Δουβάραινας, Δραγουμάνου, αλλά και *Ντραομανάκι*: ο Γιωργής Δραγομανάκης (π.χ.) αναφέρεται σε έγγραφο του 1738 (Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 325), *Δρακακιού και Δρακάκι, Δράκου, Ερμάνου, Έρου, Ευγενικά* (πιθανώς ανήκαν κάποτε στους ευγενείς της Χώρας), *Ζαΐρη, Ζαχαριάδαινας, Ζαμπιά* (Ζαμπία, και αυτό από το Ελισάβετ⁵⁹), *Ζίγλη* (ο Γ. Ζίγλης μαρτυρείται σε έγγραφο του 1839. Βλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 776), *Ζώραινα, Ζώρου, Θεοδωράκη, Θωμάς*.

*Καβαλλιέρου, Καβαλού, Καζανόβα*⁶⁰, *Καλαφάτη, Καλέργη, Κάλινα* (στη *Γκάλινα*), *Καλλιβρούτσαινας, Καλογριάς / Καλογριά* (μαρτυρείται τουλάχιστον από το 1673⁶¹), *Καλουδάκη, Καμαράση, Καμαριανού, Καμπούρη, Κανάινα, Κανισκάκι*⁶², *Κάντια* (ιδιοκτησία κάποτε της οικογένειας των Κάνδια), *Καντράσκα, Καπίραινας, Καπρή, Καραγιαννούς / Καραγιαννού* (στον πληθυντικό *Καραγιαννούδες*), *Καραϊσκή, Καραμαντά, Καραπάνου, Καρεγλά, Καρλή, Κάρμπου / Κάρπου, Κασελού, Κάστρο, Καταδόταινα, Κατζιλιέρη*⁶³, *Κατζοφάδες*⁶⁴, *Κατραμάδες, Κατσιγκρι και το Κατσιγκράκι* (ένα από τα παλαιότερα που συναντώ, το 1538, πιθανώς από κάποιον ονόματι *Κατσιγκρή*), *Κατρίτση, Κατσιανό*⁶⁵, *Κατσιάνα*⁶⁶ (*Κατζιάνα / Κατσιάνες*), *Κατσιμίδη*⁶⁷, *Καψανού* (που έγινε *Καψανό, Καψανά και Καψανή*), *Κεφαλλονίτη, Κιουλαφή, Κλειδάρη, του Κλου, Κοκκάρη* (Κεφαλληνιάδης 1987: 371), *Κόκκινου, Κόκκου, Κομήτη, Κοπρού, Κοράκου, Κορδόλαιμου, Κορονέλλου, Κορρέ, Κουδού-*

⁵⁹ Αλιπράντης 1984: 102.

⁶⁰ Το επώνυμο Μαρτυρείται τουλάχιστον από το 1582 (Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 781).

⁶¹ Χατζάκης 2021, τ. Β': 207.

⁶² Από το *κανίσκι*, το πανέρι, το καλάθι που απέστελλαν στα βαφτίσια ή στους γάμους, αργότερα το δώρο γενικότερα. Πρόκειται για το μεσαιωνικό *κανίσκιν* (αρχαιοελληνικό *κανίσκιον*).

⁶³ Πβλ. Αλιπράντης 1984: 37.

⁶⁴ Παρωνύμιο της οικογένειας των Δημητροκάλληδων. Βλ. Σέργης 2017: 177.

⁶⁵ Πβλ. Ημελλος, Ψαρράς 2011: 328. Ερμηνεύεται από το επώνυμο *Κατζιάνης*, του 1540 ή με το *Κατσιάνα*, που ακολουθεί;

⁶⁶ Πβλ. Σέργης 2016: 143.

⁶⁷ Κάποτε στη Νάξο ήταν επώνυμο. Ο Φραντζέσκος Κατσιμίδης μαρτυρείται σε έγγραφο του 1821. Πβλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 787.

νη⁶⁸ (αλλά και *Κάτω Κουδούνη, Πάνω Κουδούνη*), *Κουκουλά, Κουλακιού* (και *Κουλακιά*), *Κουλελέ*⁶⁹, *Κούλη, Κουλιανού, Κουλουκά* (εντός του οικισμού), *Κούμουλλου*⁷⁰, *Κουρερέ, Κουρίτη, Κουρκουνά, Κουσεϊνή* (στα όρια με τη *Χώρα*), *Κουφή, Κρυπτόματη / Κριτόματη* (προφανώς θα πρόκειται για κτήμα της Παναγιάς της Κριτόματης).

*Λαζαράκη, Λαζαρή, Λαζαρίνου, Λαμπαδά, Λεβαντή, Λεβέντη, Λειβαδίτη, Λεντάκη, Λευκάρου*⁷¹, *Λεφεδάριον, Λέφαινας, Λιανής / Λιανή, Λιοντή, Λουβάραινα* (της γυναίκας κάποιου Λούβαρη), *Λούκα και Λούκες* (απέναντι από τους ναούς του Αγ. Σπυρίδωνος και Αγ. Νικολάου), *Λούπη, Λουρή, Λουτσίας και Λουτσιά*. Το τελευταίο σχετίζεται πιθανώς με κάποια Λουτσιά, όπως τη γυναίκα του «μαστρο Ναδάλε Θεριανού» που συναντώ σε έγγραφο του 1680⁷².

Μάκαινας, Μαμαλούκου, Μαμουνιού και Μαμούνι, Μανιάτη, Μανωλάκη, Μάραγκας (το πρωτοσυναντώ σε έγγραφο του 1666⁷³), *Μαργής* (και *Μαργή*), *Μαργιοράκη, Μαριγούλη, Μάριου, Μάρκαινας, Μάρκου, Μαρμαρά, Μαρμαρόκωλου, Μαρούλας, Μαρούλη, Μαρουλιά, Μαρωνίτη, Μαστόρου, Μαστοράκη*⁷⁴, *Ματαίαινα, Μатаιιάκη, Μатаίου, Ματζουκάκη, Μαυρογιαννόπουλου, Μαυρομμάταινας*⁷⁵, *Μαυρομμάτη* (μετονομάστηκε *Παπόρη*), *Μαύρου, Μεγάλη Κερά* (δεν αποκλείεται να αναφέρεται σε αρχόντισσα), *Μελισσηνού*⁷⁶, *Μεντρινού* (και *Μεντρινή*),

⁶⁸ Σε έγγραφο του 1735 μαρτυρείται μια καυκάρα στα *Καλαμούρια*, λεγόμενη του *Κουδούνη*. Πβλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 793.

⁶⁹ Ο κυρ-Τζανής Κουλελές, ο λεγόμενος *Ντεγαΐτας*, εμφανίζεται σε έγγραφο του 1611 (Κορρές 1931: 272), ο Γ. Κουλελές σε άλλο του 1830. Πβλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 793.

⁷⁰ Βυζαντινό επώνυμο, παλαιότατο στη Νάξο. Πβλ. Σέργης 2016: 146-147.

⁷¹ Ο Αθ. Λευκάρος υπογράφει το 1541 μια πωλητήρια πράξη (Σέργης 2016: 149). Πβλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 799.

⁷² Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 176.

⁷³ Πβλ. Χατζάκης 2021, τ. Α': 341 (έγγραφο 108).

⁷⁴ Στη Νάξο μαρτυρείται τουλάχιστον από το 1689 (Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 805).

⁷⁵ Η οικογένεια των Μαυρομμάτηδων μαρτυρείται στη Νάξο τουλάχιστον από το 1538, όπως έχω αναφέρει αλλού (Σέργης 2016: 153). Βλ. και Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 806.

⁷⁶ Ένα από τα παλαιότερα επώνυμα της Χώρας, τουλάχιστον του 1572. Πβλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 826.

*Μεριά της Καλής*⁷⁷, *Μεταζά*, *Μετζουβή*⁷⁸, *Μιάκαινας*, *Μιάκη*, *Μιαρού* (ο Νικόλαος Μιαράκης μαρτυρείται σε έγγραφο του 1832, βλ. Κεφαλληνιάδης 1987: 389), *Μικέ*, *Μιχαλάκη*, *Μιχαλακού* (*Βόρειο και Νότιο*), *Μιχαλιούδαινας*, *Μιχαλιουδάκαινας*, *Μίχαλου*, *Μιχελή*, *Μνειωμάρας / Μνειωμάρα*⁷⁹, *Μουλουράτζου*, *Μούτσου*⁸⁰, *Μπαγακικό* (παραπέμπει στον αγρό του Μπαγάκου), *Μπάκα*, *Μπαμπάλα*, *Μπαρδάκα*⁸¹, *Μπαρμπα-Γιώργη*, *Μπαρμπέραινας*⁸², *Μπαρμπέρη*, *Μπαρότση*, *Μπάστουρα*, *Μπατή*, *Μπελέγρα*, *Μπέλου*, *Μπενέτου*, *Μπερετά*, *Μπερνάρδου*, *Μπιλά*, *Μπίλια*, *Μπίμπιτση*, *Μπογιατζή*, *Μπογιατζόγλου*, *Μπονάλε*, *Μπονέτη*, *Μπουά*, *Μπουζάκη* (αναφέρεται και ως *Μπουζακιούδες*⁸³), *Μπουλά*, *Μπούμπλη*, *Μπρανούνα*, *Μπριέλα*, *Μυλωνά*.

Νιαρού, *Νιγλιάρη* (και *Νίγλιαρης*), *Νικολαρέ*⁸⁴, *Νικολούδαινα*, *Νιουνιού*, *Νίσκη*, *Ντάικα*, *Νταντιά*, *Ντάντουλου*, *Νταρόδου*, *Ντεάνου* (του Ντεγάνου δηλαδή, ενός εκ των πρώτων τη τάξει «Δυτικών» ιερέων, βλ. Σέργης 2016: 175-176), *Ντεζαοράριου* (παραφθαρμένο σε *Ντεζαοράρια*, *Νταουζάρια*, *Ντεζαομαρία*⁸⁵), *Ντελιάνη*, *Ντεμένεου*, *Ντηνιακού*, *Ντόκα*, *Ντουμπακάρη* (σε έγγραφο του 1832⁸⁶ εμφανίζεται ο Γεώργιος Κατερίνης «ο επιλεγόμενος Ντουμπακάρης»), *Ντρακακιού*, *Ντραντουρένου*, *Ντραομανάκη* (ο μαστρο-Γιώργης Ντραουμανάκης, *βουτσάς* το επάγγελμα και Κρητικός την καταγωγή, εμφανίζεται σε έγγραφο του

⁷⁷ Η λ. μεριά (= μέρος) είναι μεσαιωνική. Προέρχεται από το μέρος + την κατάληξη -έα (→ μερέα → μεριά → μεριά). Πβλ., π.χ., τα συχνά συναντώμενα στον ελλαδικό χώρο *Πάνω Μεριά*.

⁷⁸ Γνωστό στο Αγερσανί επώνυμο, μαρτυρημένο τουλάχιστον από το 1830. Βλ. και Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 809.

⁷⁹ *Μνοιώμα* ονομάζουν στο Αγερσανί και στο Γλινάδο τη νυκτόβια σαύρα, το σαμιαμίδι, είδος τοιχοβάτου σαύρας. Κρίνω πως, στον υπερθετικό βαθμό, αποτελούσε παρωνύμιο μιας γυναίκας, στην κατοχή της οποίας ήταν κάποτε ο εν λόγω αγρός.

⁸⁰ Άγνωστον αν σχετίζεται με τον Χωραΐτη Νικόλαο Μούτζο που συναντώ σε έγγραφο του 1830. Βλ. και Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 812.

⁸¹ Πρόκειται μάλλον για την οικογένεια Παρδάκα (= τον Παρδάκα → το Μπαρδάκα). Τον Γεώργιο συναντώ μάρτυρα σε έγγραφο του 1797. Βλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 827.

⁸² Της γυναίκας κάποιου από την παλαιότατη ναζιακή οικογένεια των *Μπαρμπέρηδων*, η οποία μαρτυρείται σε ναζιακά έγγραφα τουλάχιστον από το 1539 (Σέργης 2016: 157-158). Βλ. και Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 826.

⁸³ *Ναζιακόν Αρχείον* 10 (Οκτ. 1947), 132.

⁸⁴ Όπως έχω αποδείξει (Σέργης 2016: 159) πρόκειται για την οικογένεια Νικολαράκη, η οποία μαρτυρείται σε ναζιακά έγγραφα τουλάχιστον από το 1684. Βλ. και Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 819.

⁸⁵ Βλ. Σέργης 2022: 133.

⁸⁶ Κεφαλληνιάδης 1987: 391.

1634, βλ. Χατζάκης 2021: τ. Α', 242⁸⁷), *Ντραομάνου* (Δραγουμάνου), *Ξερόπουλου*, *Ξένου*, *Ξέντζια* [από κάποιον *Κ(ρ)ουσέντζια* το επώνυμο⁸⁸], *Ξυνάρη*, *Ορφανού*.

Πάγκαλου, *Παλαιολόγου*, *Παλαρίνου*, *Πανιόλου*⁸⁹, *Παντέλα*, *Παντελάκη*, *Παντελέακη*, *Παντρεμμένης*, *Παπαδιάς*, *Παπαλιάδαινας*, *Παπαντώνη*, *Παριανού*, *Πασπαρή*, *Πατέρα* (σε έγγραφο του 1835), *Πατεράκι* και *Πατέρι* (των Πατέρων, των Καθολικών ιερέων, βλ. Σέργης 2016: 176), *Παυλιδαινας*, *Πεντακάσση* (βλ. Σέργης ό.π., 162, όπου και ετυμολογία, και Χατζάκης τ. Β', 207), *Περγαντή*, *Πέργερος* (Υπέργηρος) και το *Περγεράκι*, *Περγιανούλη*, *Πέτρου*, *Πολίτη*⁹⁰, *Ποντικού*, *Πορταλαμίδι* (του *Μπουρταλαμιού*⁹¹), *Πούλιαρη*, *Πραντούνα* (στα όρια με το «χωραϊτικό» *Λιβιάδι*), *Πρεβόλη*, *Προτομάζου* (αγρός που ανήκε κάποτε στον *πρε*, δηλαδή στον *prete*, στον καθολικό ιερέα με το όνομα Τομάζος, Τομαζέος. Πβλ. Σέργης 2016: 176), *Προφήτη*⁹².

Ρηνακιού, *Ρικάρη*, *Ρίκου* (= Ερρίκου), *Ριτζέρη*, *Ριτσιπέρη*, *Ρόζας* / *Ρόζα*, του *Ροβίθη*. Ο Γ. Ροβίθης μαρτυρείται σε έγγραφο του 1582, αλλά και η κερα-Ρήνη η Ροβίθαινα, η γυναίκα του, του Ρεβίθη δηλαδή, σε έγγραφο του 1666, και η Γιακουμίνια Ροβίθαινα (το 1674, βλ. Χατζάκης 2021: τ. Β', 225, 251).

Σαβέρα, *Σαραντινιάς*⁹³, *Σαρούλη*, *Σαψάλη*, *Σβουρίτη*, *Σεκέου* (παρωνύμιο της οικογένειας Κατερίνη), *Σερεμέτη*, *Σεφρόνη* (*Σωφρόνη*, παρὰφθορά του Σερ-Φρόνιμου), *Σκια*, *Σκλαβούνου*⁹⁴, *Σκουλάτου*, *Σκουτε-*

⁸⁷ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 1289.

⁸⁸ Ο Τζάνες Κρουσέντζιας (π.χ.) μαρτυρείται σε έγγραφο του 1567 (Καραμπούλα, Ροδολάκης 2012-2013: 250).

⁸⁹ Συναντάται σε έγγραφο του 1835 (βλ. Κεφαλληνιάδης 1987: 392-393), αλλά το επώνυμο είναι πολύ παλαιότερο, διότι, όπως διαβάζουμε στην Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 826, η Αγία Παρασκευή του Νεοχωρίου Χώρας ονομαζόταν *Του Πανιόλου*.

⁹⁰ Το επώνυμο, από τα πλαιότερα του νησιού, απαντάται τουλάχιστον από το 1581 σ' αυτό. Βλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 832.

⁹¹ Βλ. Σέργης 2022: 135-136.

⁹² Το επώνυμο (από παρωνύμιο φυσικά) *Προφήτης* απαντάται στο νησί τουλάχιστον από το 1775 (Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 834).

⁹³ Βλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 838.

⁹⁴ Μαρτυρείται στη Νάξο τουλάχιστον από το 1636. Βλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 840.

λού/Σκουτελούς, Σκυλιά, *Σμαράγδου, Σοσολιού, Σπέρκου, Σπυριδάκαινας, Σταίαινας, Σταθάκη, Στεκούλη, Στεφανάκη, Στεφανή, Στιβάρη, Στρατή, Συμιού, Σφόντυλα⁹⁵, Συμιού, Συμπαίνη, Σχολάρχη, Σωκράτη.

Ταρέζη, Τζαγκάραϊνα, Τζαμπατή, Τζαμπετούς, Τζαμπιά / Τζαμπιάς (της Ζαμπιάς⁹⁶, της Ελισάβετ δηλαδή), Τζανακαρέ, Τζανάκη (Άνω Τζανάκη και Κάτω Τζανάκη), Τζάου, Τζουρμή, Τόλα⁹⁷, Τομαή, Τρανού, Τρανούδαινα, Τριανταφύλλαινα, Τσαλίκη, Τσιγκανάκη, Τσικαλά, Τσίκου).

Φακίνου, Φανερωμένης (πρόκειται για κτήμα της γνωστής στη Νάξο μονής), Φανίτσα, Φασκιανού (Σφακιανού μάλλον, το οποίο συναντώ και ως Φασκιανό, αλλά και Φασκιά, βλ. Παρατηρήσεις), Φεγγαράκαινας⁹⁸, Φεργαδιώς (στης Φεργαδιώς), Φιλιππάκη, Φιλιππίδη, Φιλιππούλου, Φίλιππου, Φλουρούς / Φλουρού, Φουρλά, Φραγκάκη, Φράγκα / Φράγκας, Φραγκιά Πάνω, Φραγκιού, Φραγκόπουλου, Φυστίκαινα / -ας, Φωτεινάκη, Φώταινα / Φώταινας⁹⁹).

Χαλικιόπουλου, Χάμπα, Χαραμαντά, Χαρχαλιά, Χασομέρη, Χατζή, Χατζήδαινα, Χειλούρη, Χίου, Χοντρονικόλα, Χρύση¹⁰⁰, Χωριανού, Ψαρού.

3.B.3.2. Τοπωνύμια που δηλώνουν καλλιεργητικές τεχνικές, σχέσεις, χρήση της γης, οικολογικές τεχνικές

Η *χρήση της γης* ήταν ανέκαθεν μια αξιοσημείωτη διαδικασία, ιστορικά προσδιορισμένη. Πρόκειται για μια εξελικτική πορεία η οποία εγγράφεται με ασφάλεια επί της γης, με το δικό της τρόπο φυσικά, με τα μικροτοπωνύμια και τα τοπωνύμια. Το μικροτοπωνύμιο *Άγλισμα*, π.χ., δηλώνει έναν πρώην «άγριο», πετρώδη χώρο με θάμνους, αγριόχορτα, κ.λπ. που καθαρίστηκε (από το αρχαιοελληνικό ρήμα *αντλώ*, εξ ου *αγλιώ*, πβλ. Σέργης 2016: 123) και πλέον καλλιεργείται. Το ίδιο συνέβη

⁹⁵ Οι Χριστόφορος και Γεώργιος Σφόνδυλα αναφέρονται το 1817 στον *Κώδικα της Μητροπόλεως Παροναζίας*. Βλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 844.

⁹⁶ Πβλ. Αλιπράντης 1984: 102.

⁹⁷ Ο Νικόλας Τόλας (π.χ.) είναι κάτοικος Χώρας. Βλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 848.

⁹⁸ Ο Σταμάτιος Φεγγαράκης μαρτυρείται τουλάχιστον από το 1752. Βλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 851.

⁹⁹ Το επώνυμο μαρτυρείται τουλάχιστον από το 1830 στη Χώρα. Πβλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 854.

¹⁰⁰ Μια από τις ιστορικότερες οικογένειες της Χώρας. Πβλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 834.

με τα *Κάψαλα* και το *Καψάλι*¹⁰¹, ήταν πιθανότατα θαμνώδεις τόποι που εκχερσώθηκαν διά της φωτιάς. Η *Ξαμπέλα* ή το *Ξάμπελο*, παραπέμπουν στη γνωστή μετατροπή ενός αμπελιού σε καλλιεργήσιμο χωράφι. Αυτή η «επανάχρηση» της καλλιεργούμενης γης είχε την αρχή της προ πολλού, αφού οι προφορικές μαρτυρίες μαρτυρούν με βεβαιότητα ότι μεγάλο τμήμα του *Λιβαδιού* ήταν καλυμμένο με αμπέλια (και περιβόλια).

Το *Παντίκι* και το *Παντοτινό* δηλώνουν καλλιεργητικές σχέσεις, άλλες ακόμη εν ισχύι, άλλες εγκαταλελειμμένες. Κατά τον Βισβίζη, ο «κοπιαστής» «κατά την σύναψιν της συμβάσεως επλήρωνε εις τον παραχωρούντα την γην χρηματικόν ποσόν ή πράγμα κινητόν, το οποίον ονομάζετο εμπατίκιον ή μπατίκι» (Βισβίζης 1951: 129). *Μπατικιάζω* σημαίνει παραχωρώ σε αγρότη ένα κτήμα ως μισιάρικο με τις σχετικές υποχρεώσεις¹⁰². Το *Παντοτινό* προέρχεται από τον τρόπο ενοικιάσεώς του. Ο ιδιοκτήτης του αγρού τον παραχωρούσε στον *κοπιαστή* και τα παιδιά του «εις το διηνεκές» με τις ανάλογες *κράτηξες* που καθορίζονταν στις μεταξύ τους συμφωνίες (ό.π.: 131-134).

Το *Παράβγαλμα* (βλ. Ήμελλος, Ψαρράς 2011: 382) ήταν ένα απερίφρακτο τμήμα γης που συνόρευε με περιφραγμένο αντίστοιχο και ανήκε κι αυτό στον ιδιοκτήτη του δευτέρου (του περιφραγμένου).

Ο αγρός με το όνομα *Αγορά* (στην *Αλυκή*) εικάζω πως δηλώνει τον τρόπο αποκτήσεώς του και δεν πρέπει να συνδεθεί με τον αρχαιοελληνικό κόσμο της Νάξου.

Η *Κοπριά* και το *Κοπρίδι* μάς παραπέμπουν σε κοπροθήκες, όπου συγκεντρωνόταν το πολύτιμο αυτό για τη λίπανση των αγρών φυσικό προϊόν (πβλ. Σέργης 2016: 123). Συναφές είναι το μικροτοπωνύμιο *Κοπρούδες*.

Τα *Ξαπολυτά* εικάζω πως δηλώνουν ευρύτερες περιοχές του *Λιβαδιού*, στις οποίες τα βόσκοντα ζώα επιτρεπόταν να παραμένουν *ξαπολυτά, αμπαστούρωτα*, αδέσμευτα, ελεύθερα δηλαδή, όπως απαγορευόταν να συμβεί σε άλλες περιοχές του. Είναι μελετημένες προ πολλού οι τιμωρίες που επιφύλασσε το άγραφο λαϊκό δίκαιο στους κατόχους ζώων που ξέφευγαν της επιτηρήσεώς τους και προξενούσαν φθορές (αγροζημίες) σε πλησιόχωρα κτήματα (βλ. ενδεικτικά Ζερλέντης 1925: 20-21· Δελλαρόκας 1968).

¹⁰¹ Πβλ. το *Καψαλιά*, στη βόρεια Νάξο (Ήμελλος, Ψαρράς 2015: 380).

¹⁰² Κατσουρός 1955: 85.

3.Β.3.3. Τοπωνύμια που παραπέμπουν σε βασικά είδη καλλιέργειών

Σπανίζουν τα μικροτοπωνύμια που υπενθυμίζουν τον πολιτισμό του ελαιώνος και της ελιάς. Σαφώς οι εκτάσεις οι φυτευμένες με το ιερό δένδρο ήσαν παλαιότερα περισσότερες των σημερινών. Το λάδι πάντως ανήκε μέχρι και τη δεκαετία του 1960 στα προϊόντα του ανταλλακτικού εμπορίου εντός του νησιού. Οι Πανωχωριανοί, παραγωγοί ανέκαθεν ικανών ποσοτήτων λαδιού (και μάλιστα καλής ποιότητας) αντάλλαξαν το προϊόν τους που μετέφεραν οι ίδιοι με τα υποζύγια τους στα Λιβαδοχώρια με όσπρια, κριθάρι, πατάτες, κ.ά. προϊόντα. Συναντώ τα μικροτοπωνύμια *Ελαιώνας*, *Λιοῦρι*, το **Λιοῦράκι του Κόκκαρη* σε έγγραφο των αρχών του 19^{ου} αι. (Κεφαλληνιάδης 1987: 371), το **Λιογυράκι στη Σφαγή* (σε έγγραφο του 1734¹⁰³), την *Ελιά* (πολλαχού), την *Ελιά τσι Αρακοπούλας*¹⁰⁴.

Τα μικροτοπωνύμια *Ερινιά* (ο *ερινεός*, η «αρσενική» συκιά¹⁰⁵), *Αμνγδαλιά*, *Ανερατζιά*, *Αντέλωνα*¹⁰⁶, *Ατζένερα* (*Τζένερα*), *Αχλαδιά*, *Κολοκυθιά*, *Κουντουριδιά*, *Σκαμνίδι*, *Σκαμνιές*¹⁰⁷ αναπαριστούν με τον τρόπο τους την εικόνα της χλωρίδας του χωριού.

Αναφέρθηκα πιο πάνω στο καθολικό σχεδόν *ξαμπέλισμα* του Λιβαδιού κατά τον 20^ο αι. ιδίως μετά το 1953. Τα επόμενα αποδεικνύουν τον ισχυρισμό μου: *Αμπέλα* (δεκάδες ονομασίες αγρών), *Αμπελάκι*, *Αμπέλι* (όπως και στην *Αμπέλα*, μαρτυρούνται δεκάδες περιοχές). Σε έγγραφο του 1820 (Κεφαλληνιάδης 1987: 371) συναντώ «... τὸ ἀμπέλι τὸ μητρικόν της (...) ἐπικαλούμενον τοῦ Λούκα, ἔμπροσθεν τῶν ὀσπιτίων τοῦ χωρίου»¹⁰⁸. Σε έτερο του 1830 αποδελτίωσα αυτό της *Αγίας Κυριακής* (ό.π.: 373). Το *αμπέλι της *Σφαής* σε έγγραφο του 1833¹⁰⁹, το **Αμπέλι*

¹⁰³ Ψαρράς, Campagnolo 2010: 410.

¹⁰⁴ Για να καταστήσω σαφέστερη την ονοματοδοτική πρακτική του λαϊκού ανθρώπου (στο παράδειγμά μας εδώ από μια *ελιά*) θυμίζω (π.χ.) ότι σε έγγραφο του 1690 ο Οικονόμος Ν. Τριβιζάς ανταλλάσει μια *ελιά* που έχει σε κτήμα στ' *Απεράθου* με μία άλλη αγριελιά που έχει ο Τζάνες Γρίσπος στα *Ζήρια*, στην Ποταμιά!

¹⁰⁵ Πβλ. τον *Ρινιαστή* ή *Ορνιαστή* ή παντοίως αλλιώς μήνα Ιούνιο, τότε που «*ρινιάζουν*» τις συκιές. *Ερινιά* μικροτοπωνύμιο εντοπίζω και στο Φιλώτι (Ημελλος, Ψαρράς 2015: 376).

¹⁰⁶ Βλ. Σέργης 2022: 133-134.

¹⁰⁷ Επιβάλλεται να τονισθεί στο σημείο αυτό η εξής παρατήρηση: επί Οθωμανοκρατίας (κατ' επίδραση πιθανώς του «Δυτικού» Δικαίου) αναγνωριζόταν το δικαίωμα της αυτοτελούς κυριότητας επί των δένδρων. Βλ. Δρακάκης, 1967: 162.

¹⁰⁸ Κεφαλληνιάδης 1987: 371.

¹⁰⁹ Πβλ. Κεφαλληνιάδης 1987: 394-395.

του Καλαφάτη¹¹⁰, *Αμπέλι στο Κατζίγκρι, σε έγγραφο του 1538 (Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 878), *Αμπέλι του Τζούρμη (σε έγγραφο του 1735¹¹¹), αμπέλι «λεγόμενο τζη Σταμάτας της Χρουσίνας...» σε έγγραφο του 1734¹¹², Αμπέλι του Σάντου, Απάνω Αμπέλι, Κάτω Αμπέλι, Παλιά-μπελο, «Αμπέλι Κατζιανόν» σε έγγραφο του 1833¹¹³, *Αμπέλι του Καζανόβα «σύμπλιον της Κάντγιας», σε έγγραφο του 1781 (Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 343), αμπέλι «λεγόμενο *Κολώνη» (σε έγγραφο του 1733¹¹⁴), *Αμπέλι Φυτιά «σύμπλιον του αμπελίου του Τρανού» σε έγγραφο του 1798 (Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 854), Αμπελώνας, Παπά-Αμπέλι, το Ροντάμπελο (= δηλ. Γεροντάμπελο), το «αμπέλι πό 'χει (...) στα Χιλιανού» (1593¹¹⁵), δηλαδή στ' Αχειλιανού, ονοματισμένο από κάποιον ιδιοκτήτη του Αχειλιανό. Οι Κρεβατίνες μάς θυμίζουν τόσο εκείνα τα θαυμάσια κλήματα που κλαδεμένα καταλλήλως αναρριχώνταν σε μεγάλο ύψος όσο και γενικότερα την ξύλινη παλιά κατασκευή, επάνω στην οποία απλωνόταν η κρεβατίνα· το Αηνί του Ρόμπα (η λινός) υπομνησκει τις λησμονημένες πλέον τεράστιες εκτάσεις των αμπελώνων του χωριού και τους τρόπους παραγωγής του εκλεκτού τους κρασιού, που παρήγαγαν κατά εκατοντάδες κιλά μέχρι και τη δεκαετία του 1960... Οι πληροφορητές μου ενθυμούνται τις κατάφυτες άλλοτε από αμπέλια περιοχές των Καλαμουριών (π.χ.).

Τα Τρανά Πρεβόλια αποτελούν για τους Αγερσανιώτες θλιβερή ανάμνηση. Όπως, επίσης, κι αυτά της Στελίδας· δεν συμπλήρωναν μόνον τη διατροφή των προγόνων τους, αλλά μετά βεβαιότητας γνωρίζουμε ότι τα εσπεριδοειδή τους γενικά ανήκαν στην κατηγορία των εμπορευματοποιημένων προϊόντων του νησιού, που συνέδραμαν στην γλίσχρα οικονομία των κατοίκων του χωριού μέχρι και το 1960, ακόμη κι αν αυτό που κατείχαν ήταν ένα Παλιοπρέβολο¹¹⁶. Μαρτυρούν για τα πα-
ραπάνω το Πρεβολάκι, το Πρεβόλι, τα Τρία Πρεβόλια, τα Πρεβόλια, το *Περίβόλι του Σίμου¹¹⁷, που συναντώ σε έγγραφο του 1538 (Βισβίξης 1951: 16), το Περιδιάδι (Περιγάρδι).

¹¹⁰ Πβλ. Χατζάκης 2021, τ. Α': 207.

¹¹¹ Ψαρράς, Campagnolo 2010: 483.

¹¹² Ψαρράς, Campagnolo 2010: 408.

¹¹³ Πβλ. Κεφαλληνιάδης 1987: 392.

¹¹⁴ Στου Κολώνη μάλλον. Βλ. Ψαρράς, Campagnolo 2010: 279. Πβλ. Καραμπούλα, Ροδολάκης 2012-2013: 189-190.

¹¹⁵ Καραμπούλα, Ροδολάκης 2012-2013: 275.

¹¹⁶ Παλαιοπρόβολο στη βόρεια Νάξο, όπως το συναντώ στο Ήμελλος, Ψαρράς 2015: 420.

¹¹⁷ Στο έγγραφο φέρεται ως του Συμού, αλλά μάλλον πρόκειται για ανορθογραφία.

Η *Κουκίστρα* ήταν αγρός φυτευμένος με κουκιά, ένα ζωτικό άλλοτε προϊόν της αγερσανιώτικης και όχι μόνον κοινωνίας (Σέργης 1994: 177-178), όπως και όλα τα υπόλοιπα όσπρια. Το *Συκοϋράκι*, το *Συκοϋρι*¹¹⁸ μάς θυμίζει τον πολιτισμό του σύκου και τη χωρική επεξεργασία του¹¹⁹.

3.Β.3.4. Κτίσματα (παλαιά και σύγχρονα), εμπορικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, σύγχρονες εκπαιδευτικές και ιατρικές εγκαταστάσεις, κρατικές υπηρεσίες

Τα *Καμίνια*, ο *Μιτάτος* (κατοικία των ζώων, απλή λιθοδομή συνήθως¹²⁰), ο *Μύλος του Αγγελή*, οι *Μύλοι του Στρούμπουλα* σχετίζονται με τις κατασκευές του «παραδοσιακού» Αγερσανιώτη· η *Ηλεκτρική* ταυτίζεται με τον εκσυγχρονισμό της Νάξου γενικότερα, αφού πρόκειται για το παλαιό εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας των αφών Κονδύλη, το οποίο «εφώτισε» από τον Απρίλιο του 1955 τα *Λιβαδοχώρια* και εξοβέλισε σταδιακά τους λύχνους και τις λάμπες πετρελαίου από τις υποτυπωδώς φωτιζόμενες κατοικίες των Χωραϊτών και των χωρικών¹²¹...

Επικεντρώνω στο *Αλατοπηγείο*. Είχε οργανωθεί στην *Αλυκή*. Στις εγκαταστάσεις του παραγόταν μέχρι το 1950 (εντός περίπου 70 «αυλών») από το *Ελληνικόν Μονοπώλιον* αλάτι, μετά από μια σχετικά πολύπλοκη και πολύχρονη διαδικασία (και όχι με απλή εξάτμιση του θαλασσινού νερού, όπως πιστεύεται). Στη μνήμη των νεότερων έχει μείνει αλησμόνητο το μικροτοπωνύμιο *Καζάνι*, το όνομα της μεγαλύτερης των «αυλών», μέσα στην οποία συγκεντρωνόταν (και παρέμενε για κάποιο διάστημα) το θαλασσινό νερό πριν διοχετευθεί τελικά στις υπόλοιπες για να εξατμισθεί. Το παραγόμενο αλάτι συγκεντρωνόταν σε σωρούς και μεταφερόταν (σε σακκιά) στη Χώρα, στο κατάστημα του Μονοπωλείου, με τα υποζύγια των Αγερσανιωτών, οργανωμένων σε σωματείο (*Μεταφορέων Άλατος της Αλυκής*) και σχετιζομένων με αγώνες για καλύτερευση των όρων της εργασίας τους, πρωτόγνωρων για τα δεδομένα της Νάξου.

¹¹⁸ Συχνότατα συναντώμενο στη Νάξο μικροτοπωνύμιο. Πβλ. Σέργης 2016: 115 και Ήμελλος, Ψαρράς 2015: 428.

¹¹⁹ Πβλ. Γρατσία-Προμπονά 2013: 1000.

¹²⁰ Πβλ. Ήμελλος, Ψαρράς 2011: 330 και Τζιώτης 2017. Βλ. Κόλλιας 1941.

¹²¹ Βλ. το Φ.Ε.Κ. 45/Α'/1950 που καθορίζει τα της ιδρύσεως και της λειτουργίας του.

Η ίδρυση Δημοτικού Σχολείου στο χωριό ανάγεται στο μακρινό 1889. Μέχρι να οικοδομηθεί το θαυμάσιο (έργο τέχνης) σημερινό Σκολεϊό τα λίγα Αγερσανιωτάκια διδάσκονταν τα στοιχειώδη γράμματα στον *Αι-Γιάννη* (στο μοναστήρι, στα κελλιά του) και αργότερα σε διάφορες κατοικίες εντός του χωριού (Κεφαλληνιάδης 1987: 163).

Το *Φράγμα της Αλυκής* (τη δεκαετία του 1960) απέκοψε την *Αλυκή* (στο βόρειο τμήμα της) από τη θάλασσα. Στην ίδια θέση παλαιότερα υπήρχαν τα *Καλαμωτά*, κατασκευές με καλάμια, τα οποία ονομάτισαν την περιοχή. Το φράγμα στο *Κασελάκι* (στον *Λύχνο*), όπως μου είχε αφηγηθεί ο αείμνηστος Μανόλης Μαργαρίτης-Τσαγκάρης ήταν σύνθετης συνθέσεως, φυσικό και τεχνητό (προς το μέρος των *Ποριών*). Οφείλει το όνομά του σε μια τετράγωνη πέτρα, αρκετά μεγάλη, που έμοιαζε με κασέλα, τμήμα-ίχνος του τεχνητού φράγματος. Προσθέτω μια ακόμη εκδοχή: ίσως να προέρχεται από το επώνυμο *Κασέλος*, αφού συναντώ τον Γιώργη Κασέλο ως μάρτυρα σε δικαιοπρακτικές πράξεις των ετών 1685 και 1686¹²². Η *Κασελού* λοιπόν ενδέχεται να είναι η γυναίκα του Κασέλου, το δε μικροτοπωνύμιο στον σχηματισμό του ακολουθεί το σχήμα που είδαμε (π.χ.) στο μικροτοπωνύμιο του *Λούκα*, που έγινε η *Λούκα* (και οι *Λούκες*).

Το *Γήπεδο* και η *Βιβλιοθήκη* (από τις αρχές του 1980), η *Αποθήκη Συνεταιρισμού*, το *Γραφείο του Συλλόγου*, το *Ιατρείο*, το *Νηπιαγωγείο*, το *Ταχυδρομείο*, η *Αγροτολέσχη* (από το 1961¹²³) αποτελούν εκφράσεις αυτού που θα αποκαλούσα *νεωτερικότητα* στο χωριό, ή απλούστερα, *εκφάνσεις της μεταβολής* που παρατηρείται στο χωριό μετά το 1974 (αλλά και πριν από αυτό το οριακό χρονικό σημείο). Το *Βεζινάδικο του Χαρανά* και του *Πιρλιούνη*, όπως τους γνωρίζουν οι Αγερσανιώτες, συνδέονται με την τεράστια τουριστική ανάπτυξη του *Αγίου Προκοπίου*, αλλά και με την ανάγκη να εξυπηρετηθεί ο αγροτικός κόσμος του χωριού. Στις κρατικές υπηρεσίες εντάσσω το *Αεροδρόμιο* (αυτόν τον *μη τόπο* της Λαογραφίας, βλ. Νιτσιάκος 2003: 106 κ.ε.). Η δημιουργία του στην *Αλυκή* ήταν επιλογή κατ' ουσίαν των ιθυνόντων τα «πράγματα» στη Χώρα...

3.Β.4. Κτίσματα του Ιερού Χώρου (ναοί, ναύδρια, μονές)

Το Αγερσανί δεν υστέρησε στην οικοδόμηση ιερών καθιδρυμάτων, «δυτικού» και «ανατολικού» δόγματος, αδιάψευστη εκδήλωση του

¹²² Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 768 και 872.

¹²³ *Λέσχη Αγροτοπαίδων και Αγροτονεανίδων*, όπου διδάσκονταν μαθήματα από Γεωπόνους Γεωργικών Εφαρμογών κ.ά. Πβλ. Κεφαλληνιάδης 1987: 149.

πνεύματος της βαθιάς και αναπόσπαστης ανά τους αιώνες σχέσης των ναξιωτών πιστών με το Θεϊόν. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία των εγγράφων για τέσσερις μικρούς ναούς, οι περισσότεροι του «δυτικού» δόγματος, οι οποίοι δεν υφίστανται σήμερα. Η αγορά από τους ορθοδόξους Αγερσανιώτες και άλλους Ναξιώτες αγροκτημάτων που ανήκαν σε Καθολικούς επέφερε το μοιραίο... Ας θεωρήσουμε το γεγονός ως μια ακόμη εκδήλωση της αντιπαλότητας των δύο θρησκευτικών δογμάτων στο νησί¹²⁴. Ιδού το πανόραμα των ιερών χώρων λατρείας του χωριού στη διαχρονία του: *Παναγιά Αρφανή* (*Μαρμαριώτισσα* αλλιώς), *Αγία Άννα*, οι *Άγιοι Πάντες* (από τα παλαιότερα μαρτυρημένα μικροτοπωνύμια, του 1539, βλ. Βισβίζης 1951: 38), ο *Άγιος Αρσένιος*, ο *Άγιος Σπυρίδωνας*, ο *Άις Γιάννης* (η ομώνυμη ιστορική μονή, Κεφαλληνιάδης 1987: 58 κ.ε.: Σέργης 2007: 139-142), ο *Άις Γιάννης ο Σαλούκος* (μαρτυρείται τουλάχιστον από το 1482, βλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 837· Κωτσάκης 2013: 306), ο *Άις Γιώργης* (στα *Υρία*), ο *Άις Νικόλας* (και *Παναγιά / Παναγίτσα*), ο *Άις Νικόλας ο Χαλαριώτης* (στου *Κατζιλιέρη*, Κεφαλληνιάδης 1987: 69, 80), ο *Άις Παντελεήμονας*, ο *Άις Πέτρος* (μαρτυρείται τουλάχιστον από το 1482¹²⁵), ο *Άις Προκόπης*, η **Αγία Κυριακή* (σε έγγραφο του 1830, βλ. Κεφαλληνιάδης 1987: 373), η **Ευαγγελίστρια* (στην περιοχή των *Καλαμουριών*, μη υφιστάμενη σήμερα. Κτίωρ και ανακαινιστής του ναού αναφέρεται ο Μιχ. Κούσης¹²⁶) και οι **Αγία Ειρήνη* (σε έγγραφο του 1734¹²⁷) και **Άγιος Ιωσήφ*¹²⁸. Η φιλόλογος Μαρία Μελισσουργού (2015) παρουσίασε (προσφάτως) τους νεόδητους ναΐσκους *Άγιο Εφραίμ*, *Άγιο Πορφύριο*, *Άγιο Ραφαήλ*, *Αγία Παρασκευή*, *Άγιο Φανούριο*, *Κοσμά τον Αιτωλό* και συνέδεσε επιτυχώς την οικοδόμησή τους με το πλαίσιο μιας «εξηρμένης λαϊκής θρησκευτικότητας» των κατοίκων του χωριού, που ερμηνεύεται (κατά πολλούς Αγερσανιώτες και όχι μόνον) από την παρουσία εκεί συγκεκριμένου ιερέα και των δράσεων που αυτός έχει αναλάβει. Να θυμίσουμε το νησάκι *Παναγιά*, στην *Αλυκή*, με τον εκεί υπάρχοντα κάποτε ομώνυμο ναΐσκο (πβλ. σ. 249).

¹²⁴ Βλ. πρόσφατες σχετικά σκέψεις μου στο Σέργης 2020: 61-63.

¹²⁵ Καραμπούλα, Ροδολάκης 2012-2013: 218.

¹²⁶ Πβλ. Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: έγγραφα 358, 421 και 604.

¹²⁷ Ψαρράς, Campagnolo 2010: 408.

¹²⁸ Καραμπούλα, Ροδολάκης 2012-2013: 189.

3.Β.5. Τοπική Αρχαιολογία και Ιστορία

3.Β.5.1. Αρχαιολογικοί χώροι, οχυρώσεις, μνημονικοί τόποι

Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης είχε προ πολλού παρατηρήσει ότι τα ονόματα *Βασιλικά*, *Ελληνικά*, *Παλάτια*, κ.λπ. είναι κοινό όνομα πλείστων αρχαίων μνημείων (πβλ. Σέργης 2016: 187). Στο νότιο τμήμα του οικισμού συναντούμε τα *Ελληνικά* (και *Ελληνικό*) ή *Βασιλικά*. Εκπροσωπούν το αρχαιοελληνικό πιθανώς παρελθόν του χωριού, αλλά δυστυχώς, καθ' όσον γνωρίζω, η περιοχή δεν έχει μέχρι σήμερα προκαλέσει το ενδιαφέρον της αρχαιολογικής υπηρεσίας. Το ίδιο παρελθόν (το αρχαιοελληνικό) φαίνεται πως μπορεί να εκπροσωπούν:

(α) Το μικροτοπωνύμιο *Κολόνες*, στο βόρειο άκρο της *Στελίδας*, ενδεχομένως παραπέμπει σε κολόνες αρχαίου ναού και η επιβλητική κάποτε *Στελίδα* (*Στυλίσ*, μικροτοπωνύμιο μαρτυρημένο τουλάχιστον από το 1660, Κεφαλληνιάδης 1987: 396).

(β) Ο *Πύργος Στελίδας* (Κεφαλληνιάδης 1987: 104 κ.ε.) είναι πιθανότατα αυτός που μνημονεύεται το 1421 από τον Cr. Buondelmondi. Ο ξένος περιηγητής έκανε λόγο για μεγαλοπρεπή ναό στον οποίο είχε τοποθετηθεί το άγαλμα του Απόλλωνος (Ποθητού-Campagnolo και Ποθητού 2008). Οι Αγερσανιώτες τον θεωρούν ως βιγλατούρι, βίγλα, παρατηρητήριο που έμοιαζε με πύργο. Κάτι ανάλογο συμβαίνει με τον *Πύργο* στην *Αρφανή / Αρσανή Παναγιά*, αλλά και με τον *Πύργο* στον *Στρούμπουλα* (Κεφαλληνιάδης 1987: 87).

(γ) Το μικροτοπωνύμιο *Μαρμάρια* (στο *Δημοτικό Σκολειό*), τα *Μνήματα* παραπέμπουν μάλλον σε αρχαίο νεκροταφείο) και ο *Λύχνος*. Ο τελευταίος είναι ένα γρανιτένιο φανάρι (βλ. φωτ. 1). Λειτουργούσε ως φάρος. *Λυχναφτιά* ονομάζονται οι θέσεις στις οποίες λειτουργούσαν παρατηρητήρια σηματοδότησης με φωτιά, για αμυντικούς σκοπούς (Φλωράκης 2010: 221).

(δ) Κατά μία λαϊκή παράδοση που μας διέσωσε ο Κεφαλληνιάδης, δυτικά του ναΐσκου του αγίου Παντελεήμονα (*εκτός του χωριού δηλαδή*, το τονίζω) υφίστατο κάποτε ένας οικισμός, τα *Πετρωτά*, με πηγάδι και αλυκή (μικρή λιμνοθάλασσα) στην περιοχή του. Ονομάσθηκε, λέγεται, έτσι από τις διάσπαρτες μέσα στην αλυκή πέτρες.

(ε) Ένας ακόμη αρχαιοελληνικός οικισμός λέγεται πως υφίστατο στην περιοχή του *Αγίου Πέτρου*, στα *Καλαμούρια*, στον δρόμο προς την *Πλάκα*.

Τη μεσαιωνική ιστορία του χωριού μάς θυμίζουν τα μικροτοπωνύμια:

(α) Η *Κάμαρα του Φώταρον*. Τέτοιου τύπου οικήσεις ήταν συνήθως διώροφες κατασκευές που χρησίμευαν στα χρόνια της ενετοκρατίας ως θερινό ενδιαίτημα των ιδιοκτητών της αγερσανιώτικης γης, (β) τα *Καστέλια*, (γ) το *Πυργάκι του Άι-Νικόλα* ή *Πύργος του Αναπλιώτη*¹²⁹ ή *Πύργος Βελώνη* σήμερα, (δ) η *Καργαδούρα* (στον *Άι-Προκόπη*, ιταλ. *cargadura*) με την έννοια ότι πιθανώς πρόκειται για οχυρώσεις ενισχυμένες με οπλικά συστήματα, αφού *καργαδούρα* σημαίνει την κατάλληλη ποσότητα για γέμισμα όπλων (*καργάρω* το ρήμα). *Καργαδούρος* ήταν το εργαλείο που ρύθμιζε την *κάργα*, την ποσότητα του υλικού.

Τον νεότερο οικονομικό και ιστορικό βίο του χωριού υπενθυμίζουν τα ερείπια στο *Σπίτι των Ψαράδων* (στο *Νησάκι της Παναγίας*) και η *Καζάρμα*. Προέρχεται από το *Casa di Arma* (κατ' άλλους από το *gaserna*, που σημαίνει τον στρατώνα, το φρουραρχείο της χωροφυλακής). Κατά την περίοδο της ιταλικής κατοχής του νησιού χρησιμοποιήθηκε ως φυλάκιο-παρατηρητήριο των κατακτητών.

3.Β.6. Προφορική ιστορία και λαϊκές παραδόσεις

Ο Κεφαλληνιάδης (1987: 161) μας διασώζει την παράδοση ότι κατά την «Τουρκοκρατία» ίσως να υπήρχε (έξω από το χωριό, στη *Γλέζαινα*) *Κρυφό Σκολεϊό*, θέμα το οποίο ουδόλως σχετίζεται με την κατάσταση της Εκπαίδευσης στη Νάξο κατ' εκείνη την ιστορική περίοδο. Κρίνω πως εντάσσεται στη μελέτη των «νεοελληνικών μυθοπλασιών», στο πεδίο έρευνας του εθνοσυμβολισμού¹³⁰.

Για τη *Σφαή* σημείωσα ικανά παραπάνω¹³¹. Τα μικροτοπωνύμια *Δράκοι* / *Ντράκοι* που προανέφερα κατετάγησαν στην κατηγορία 3.1., επειδή τα θεώρησα παρωνύμια ανδρός (Δράκος / Ντράκος), και μάλιστα κάποιου που προσέλαβε από μωρό (στην κούνια του κυριολεκτικά) το προσωρινό και αποτρεπτικό όνομα *Δράκος*, *Δρακάκι*, κ.λπ., ένα από αυτά που συνήθιζαν να δίδουν οι γονείς στα νεογνά τους προς αποτροπή της δαιμονικής επήρειας (πβλ. Οικονομίδης 1962). Ενδέχεται όμως να συνδέονται με παραμυθιακούς χαρακτήρες. Οι Ήμελλος, Ψαρ-

¹²⁹ Από τα παλαιότερα ναξιακά επώνυμα. Στον Βισβίζη (1951: 13), π.χ., συναντώ τον Κυριάκο, σε έγγραφο του 1538.

¹³⁰ Η «εθνοσυμβολική προσέγγιση» εισάγεται στις περί εθνους και εθνικισμού μελέτες από τον Anthony D. Smith. Βλ. ενδεικτικά Smith 1999: 9-18.

¹³¹ Προσθέτω εδώ ότι το μικροτοπωνύμιο το συναντώ και στη βόρεια Νάξο (Ήμελλος, Ψαρράς 2015: 396 και 2011: 353).

ράς (2011: 325) αναφέρουν το αντίστοιχο *Ντράκοντες* (Φιλώτι). Το υποκοριστικό *Δρακάκι* / *Ντρακάκι* (από το Δράκοι) αποδίδει τον μικρό σε έκταση αγρό.

Στη *Σπηλιά του Κατζιλιέρη*¹³² (πβλ. σ. 253) λέγεται πως βρέθηκαν αρκετοί σκελετοί ανθρώπων, παιδιών και μεγαλύτερων· ήταν, λένε, αυτών που κατέφυγαν στον συγκεκριμένο χώρο για να αποφύγουν τη σύλληψή τους από τους πειρατές. Όμως έγιναν αντιληπτοί από αυτούς, αφού εδώ τον ρόλο του «προδότη» των διωκόμενων (που συναντούμε σε αντίστοιχες λαϊκές παραδόσεις περί πειρατών, βλ., π.χ., Ήμελλος 1968) τον ανέλαβε ένα μωρό που άρχισε να κλαίει, με τα αναμενόμενα αποτελέσματα: οι πειρατές τούς εντόπισαν και τούς έκαψαν ζωντανούς μέσα στη σπηλιά.

3.B.7. Δυσερμήνευτα και ακατάτακτα

Αργάνα: Συναντώ μικροτοπωνύμιο *Αργανού* στη Νάξο (το 1811, βλ. Παντελιά-Γριτσοπούλου 2019: 526). Επίσης, ο *Μόσχος Αργανάκης* αναφέρεται σε έγγραφο του 1573 (Βισβίζης 1951: 108) και ο *Ιωάννης Αργάνης* σε έγγραφο του 1682. Το μικροτοπωνύμιο του *Αργάνη* (βλ. παρατήρηση 7α που έπεται) ενδέχεται να μετατράπηκε σε *Αργάνα*.

Καμπαναριό: Από το εναπομείναν καμπαναριό κάποιου εκεί (υπάρχοντος κάποτε) ναού που καταστράφηκε;

Πάτινος: Η ερμηνεία του πρέπει να συσχετισθεί με την Πάτμο, την κοινώς ονομαζόμενη *Πάτινο*, όπως μάς δίδαξε ο Γ. Χατζιδάκις¹³³. Μήπως στην εν λόγω περιοχή είχαν εγκατασταθεί παλαιότερα κάποιοι *Πατινώτες* και «μετέφεραν» *συμβολικά* την πατρίδα τους στον νέο χώρο της εγκατάστασής τους διά του ονόματός της; (Σέργης 2016: 173-174).

Φίδρα: Ονομασία αγρού, στον *Αι-Παντελεήμονα*. Σύμφωνα με την εδώ επομένη παρατήρηση 7α ενδέχεται να είναι της *Φίδρας*, αλλά και του *Φίδρα*. Ναξιακό όνομα ή επώνυμο όμως τέτοιο δεν γνωρίζω. Ενδέχεται να έχει υποστεί οικτρή παραποίηση. Να πρόκειται, άραγε, για ζωνύμιο, αφού η *βίδρα* / *βύδρα* εύκολα μετατρέπεται σε *φίδρα* / *φύδρα*; Άρα, να έχουμε *ένυδρίδα* → *υδρίδα* → *βύδρα*; Ο Ηρόδοτος (2, 72) αναφέρει ότι «γίνονται δὲ καὶ ἐνὶ ὄρεσιν ἐν τῷ ποταμῷ», αλλά και στις λίμνες, αφού το συγκεκριμένο ζώον είναι αμφίβιο και πολλά ιστορούνται για

¹³² Το βρήκα και ως *Πύργος του Κατζιλιέρη*, από τα ερείπια ίσως που υπήρχαν παλαιότερα στον συγκεκριμένο χώρο.

¹³³ Στον Α' τόμο του περιοδ. *Αθηνά* (1889), 326.

την *απώτερη χρονικά* κατάσταση του χώρου γύρω από τον *Αι-Παντελεήμονα* και τα *Καλαμούρια* (πβλ. σσ. 257) όπου υφίσταται το μικροτοπωνύμιο.

Παρατηρήσεις

1. Για την οικονομία του χώρου, δεν θα αναφερθώ στην αυταπόδεικτη σημασία της μελέτης των παραπάνω μικροτοπωνυμίων. Για τον ίδιο λόγο θα αρκεσθώ σε «τηλεγραφική» παρουσίαση και των επομένων παρατηρήσεων και στην διατύπωση κάποιων ερωτημάτων.

2. *Ποιο τμήμα της κοινωνίας* είναι εκείνο που ονοματοδοτεί στην περίπτωση μας, όταν στην παρούσα εργασία εμφανίζονται δεκάδες μαρτυρημένα (και διασωζόμενα μέχρι σήμερα) μικροτοπωνύμια των 16^{ου}, 17^{ου} και 18^{ου} αιώνων;

3. *Ποιοι παράγοντες επέδρασαν στις αλλαγές των μικροτοπωνυμίων των λειβαδίτικων χωριών της νήσου* (γενικότερα).

4. Ενδιαφέρουσα αναμένεται να είναι σύγκρισή τους με τα αντίστοιχα της Ορεινής Νάξου.

5. Η παρούσα εργασία θα γίνει πιθανώς αφορμή να συντεθούν νέες εργασίες. Δεν εννοώ απλώς να συμπληρωθεί με κάποια ακόμη ελάχιστα μικροτοπωνύμια. Προτείνω ενδεικτικά μία, που σχετίζεται με τα νέα *τοπόσημα* που δημιουργούνται στους χώρους της «τουριστικής βιομηχανίας» της διασκέδασης, στον *Αι-Προκόπη*, στην *Αγία Άννα*, στον *Μάραγκα*, στην *Πλάκα*. *Διερωτώμαι βεβαίως αν αυτά τα νέα τοπόσημα είναι επιτρεπτόν να αποκληθούν μικροτοπωνύμια*. Συμβαίνει συνήθως, όταν δημιουργούνται *τοπόσημα* που συνιστούν κόμβους καθημερινής λειτουργικής σημασίας, π.χ. όπως συνέβη με το *Αεροδρόμιο*, στο σύντομο μέλλον να αφανίζονται άμπολλα μικροτοπωνύμια... Παρεμπιπτόντως, με αφορμή τα λησμονημένα μικροτοπωνύμια, *ποιος δύναται να γνωρίζει την εικόνα που θα παρουσίαζε η καταγραφή τους πριν από το οριακό 1207*, όχι μόνον στο Αγερσανί, αλλά σε σύμπασα τη Νάξο;

6. Περί τα 410 μικροτοπωνύμια κατατάχθηκαν στην κατηγορία 3.1. (*Ονομασίες αγρών από τα ονόματα των πρώην ιδιοκτητών τους*), όταν ο συνολικός αριθμός των εδώ καταγεγραμμένων φθάνει τα 745, δηλαδή περίπου το 55%. Ερμήνευσα την υπερπληθώρα τους στο οικείο σημείο της εργασίας.

7. Τέσσερις, τέλος, σύντομες γλωσσικές παρατηρήσεις που αφορούν στον σχηματισμό (και στις μεταπλάσεις) κάποιων μικροτοπωνυμίων:

α. Κάποια αρσενικά εκλαμβάνονται ως (ή μετατρέπονται σε) θηλυκά. Π.χ., του *Φράγκου* → η *Φράγκα*, του *Λούκα* → η *Λούκα*.

β. Κάποια αποδίδονται και στον πληθυντικό: Της *Κατσιάνας* → *Κατσιάνες*, για να αποδώσουν ίσως το πλήθος των αγρών που σχετίζονται με ένα μεγάλης έκτασης «φέουδο» διαιρεμένο πλέον σε μικρότερα τεμάχια. Κάποια από αυτά μετατρέπονται σε *επίθετα*. Πβλ. του *Σφακιανού* / *Φασκιανού* → η *Φασκιά* (κατά το 7α) → το *Φασκιανό* του *Καψανού* → το *Καψανό* (αλλά και η *Καψανή*), της *Κατσιάνας* → *Κατσιάνες* αλλά και το *Κατσιανό*.

γ. Η δημιουργία μικροτοπωνυμίου με υποκορισμό κρίνω πως γίνεται για να αποδοθεί μάλλον η μικρή έκτασή του. Του *Ντραομάνου* → το *Ντραομανάκι*.

δ. Οι αλλοιώσεις κάποιων (περίεργων όντως) ονομάτων ή ιδιοτήτων των «Φράγκων» πρώην ιδιοκτητών γης ερμηνεύονται, επειδή οι σημερινοί ενεργητικοί φορείς τους *δικαίως* αδυνατούν να αντιληφθούν το νόημά τους: είναι γι' αυτούς «εξωτικά» ονόματα, αλλά εξακολουθούν να τα χρησιμοποιούν προσαρμόζοντάς τα σε οικείες τους παραστάσεις. Αυτό είναι όμως το λαογραφικό ενδιαφέρον της υπόθεσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Βισβίζης, Ιάκ. 1951: «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα», *Επετηρίς Αρχείου Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 4: 1-166.

Ζερλέντης, Περ. 1904: «Γράμματα Φράγκων δουκών του Αιγαίου Πελάγους (αυλγ' - αφξδ')», *Byzantinische Zeitschrift* 13: 136-157.

Ζερλέντης, Περ. 1922: *Ιστορικά σημειώματα εκ του βιβλίου των έν Νάξω Καπουκίνων, 1649-1753*, Έν Ερμουπόλει.

Ζερλέντης, Περ. 1924: *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων δουκών του Αιγαίου Πελάγους, 1438-1565. Ιωσήφ Νάκης, Ιουδαίος δουξ του Αιγαίου Πελάγους, 1566-1579. Το σαντζάκ των νήσων Νάξου, Άνδρου, Πάρου, Σαντορίνης, Μήλου, Σύρας, 1579-1621*, Έν Ερμουπόλει.

Ήμελλος, Στέφ. – Ψαρράς Στέφ. (επιμ.) 2011: *Νοταριακές πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Αρώνη (1742-1762)*, τ. Α', Αθήνα (Σύλλογος Φιλωτιτών).

Ήμελλος, Στέφ. – Ψαρράς Στέφ. (επιμ.) 2015: *Νοταριακές πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Αρώνη (1742-1762)*, τ. Β', *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύννης της Ιστορίας του ελληνικού Δικαίου*, τ. 45, Παράρτημα 13, Αθήνα.

Καραμπούλα, Δήμ., Ροδολάκης, Γ. 2012-2013: *Κώδικας Vaticanus Graecus 2639. Ναξιακά έγγραφα του δουκάτου του Αιγαίου και της Τουρκοκρατίας (1472-1598 και 1702-1798), Επετηρίς του Κέντρου Ερεύννης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 44, Παράρτημα 12, Αθήνα (Ακαδημία Αθηνών).

Κατσουρός, Αντ. 1955: «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16^{ου} αιώνας», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 5: 47-91.

Κατσουρός, Αντ. 1958-1959: «Ναξιακά έγγραφα της Τουρκοκρατίας. Δικαιοπραξίαι Ιωάννου Γα», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 8-9: 125-190.

Κατσουρός, Αντ. 1968: «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17^{ου} αιώνας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 7: 24-236.

Κορρές, Στ. 1931: «Ανέκδοτα έγγραφα των Φράγκων της Νάξου», *Byzantinische-Neugriechische Jahrbucher* 8: 266-305.

Liddell, H. & Scott R. (χ.χ.), *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, τ. Α', Αθήνα (Εκδοτικός Οίκος Ιωάννης Σιδέρης).

Μαρούλης, Γ. 1964: «Ναξιακά έγγραφα (1723-1883)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 4: 401-438.

Παντελιά-Γριτσοπούλου, Δ. 2019: *Οι κώδικες της Ιεράς Μητροπόλεως Παροναξίας*, Θεσσαλονίκη (Μνημοσύνη, Παράρτημα 2).

Σιφωνιού-Καράπα, Αν. – Ροδολάκης, Γ. – Αρτεμιάδη, Λ. (επιμ.) 1991, *Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη, 1680-1689 (χφ. Γ.Α.Κ. 86)*, ανάτυπον εκ της *Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύννης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 29-30 (Ακαδημία Αθηνών): 125-1311.

Σφυρόερας, Β. 1965: «Κυκλαδικά έγγραφα εξ ιδιωτικών συλλογών. Σειρά πρώτη: Ναξιακά», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*: 635-667.

Χατζάκης, Ιω. (έκδ. επιμ.) 2021: *Ο κώδικας Γ.Α.Κ. 85 του πούμπλικου νοτάριου Νάξου Ιωάννη Μηνιάτη (1668-1676). Δικαιοπρακτικά έγγραφα της οθωμανικής περιόδου*, τ. Α' και Β', *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύννης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 50, Παράρτημα 16, Αθήνα (Ακαδημία Αθηνών).

Ψαρράς, Στέφ. – Campagnolo Mat. 2010: *Ο νοτάριος της Νάξου Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος (1712-1738)*, Αθήνα (Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κυκλάδων).

Βοηθήματα

Αλιπράντης, Ν. 1984: «Ποικίλα γλωσσικά εκ Πάρου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελέτων* 11: 9-151.

Αφρουδάκης, Άγγ. 1991: «Προβλήματα ειδολογικής κατάταξης των τοπωνυμίων», *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 17: 141-154.

Γρατσία-Προμπονά, Μ. 2007: «Τοπωνύμια της Νάξου που συνδέονται με την παρουσία ή την έλλειψη νερού», *Πρακτικά του Γ' Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, Αθήνα (Δήμος Δρυμαλίας): 613-629.

Γρατσία-Προμπονά, Μ. 2013: «Παραδοσιακή συντήρηση τροφίμων στην Ορεινή Νάξο», *Πρακτικά του Δ' Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, Αθήνα (Δήμος Νάξου και Μικρών Κυκλάδων): 999-1008.

Δελλαρόκκας, Ιω. 1968: «Το δίκαιον της Νάξου κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 7: 426-489.

Δρακάκης, Ανδρ. 1967: «Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας. Η Δικαιοσύνη και το Δίκαιον», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 6: 63-492.

Ζερλέντης, Π. 1925: *Φεουδαλική πολιτεία ἐν τῇ νήσῳ Νάξῳ*, Ερμούπολις.

Ήμελλος, Στέφ. 1968: *Η περί πειρατών λαϊκή παράδοση*, Βιβλιοθήκη της ἐν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήναι.

Καλπουρτζή, Εύα 2001: *Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών. Το παράδειγμα της Νάξου τον 17^ο αιώνα*, Αθήνα (Ελληνικά Γράμματα).

Κεφαλληνιάδης, Ν. 1971: *Οι εκκλησίες της Νάξου και οι θρύλοι των*, τ. Α', Αθήναι.

Κεφαλληνιάδης, Ν. 1987: *Αγερσανί Νάξου: Το παραγωγικό, παραδοσιακό και τουριστικό Λειβαδοχώρι*, Αθήνα (Σύλλογος Αγ. Αρσενίου).

- Κόλλιας, Γ. 1941: «Περί μητάτου», *Αθηνά* 41: 129-142.
- Μελισσουργού, Μ. 2015: «Νεόδημητα ξωκλήσια (1994-2014) στο Α-γερσανί Νάξου: Παράδοση και νεωτερικότητα», *Ναξιακά* 5 (Ομοσπον-δία Ναξιακών Συλλόγων): 221-240.
- Μερακλής, Μ. 1985: *Πέντε λαογραφικά δοκίμια για τη γλώσσα και την ποίηση*, Αθήνα (Εκδόσεις Φιλippότη).
- Νιτσιάκος, Β. 1997: *Λαογραφικά ετερόκλητα*, Αθήνα (Οδυσσέας).
- Νιτσιάκος, Β. 2003: *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Αθήνα (Οδυσ-σέας).
- Οικονομίδης, Δ. 1962: «Όνομα και ονοματοθεσία εις τας δοξασίας και συνηθείας του ελληνικού λαού», *Λαογραφία* 20 (Ελληνική Λαογρα-φική Εταιρεία): 446-542.
- Ποθητού-Campagnolo, Μ. – Ποθητού, Κ. 2008, «Μακρυνό και πρό-σφατο παρελθόν των αλυκών της Νάξου: Μια πρώτη προσέγγιση», *Να-ξιακά* 30/68 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2008), 14-23.
- Πούχγερ, Β. 2018: *Θέματα συγκριτικής λαογραφίας. Ελλάδα, Βαλκά-νια, Ανατολική Μεσόγειος και Εύξεινος Πόντος*, Θεσσαλονίκη (Κ. & Μ. Σταμούλη).
- Σαραντάκος, Ν. 2011: *Λέξεις που χάνονται. Ένα ταξίδι σε 366 σπά-νιες λέξεις*, Αθήνα (Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου).
- Σέργης, Μ. 1994: *Λαογραφικά και εθνογραφικά από το Γλινάδο Νά-ξου*, Αθήνα (Προοδευτικός Όμιλος Γλινάδου Νάξου).
- Σέργης, Μ. 1998: *Λαογραφικά των εκλογών (1920-1981) από ένα Ναξιώτικο χωριό. Συμβολή στη «Λαογραφία των εκλογών» και στη με-λέτη του κυκλαδικού χώρου*, Αθήνα.
- Σέργης, Μ. 2005: *Ακληρήματα. Οι αλληλοσατιρισμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα (Αντώνης Ανα-γνώστου).
- Σέργης, Μ. 2008: «Η ιστορικότητα του τοπίου: Το παράδειγμα μιας αγροτικής κοινότητας της Νάξου, 1953-2003». Στο Ευγ. Δάφνη (επιμ.), *Η Γη-Μήτρα ζωής και δημιουργίας*, Αθήνα (Υπουργείο Πολιτισμού, Δ/ση Νεώτερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Μουσείο Ελληνικής Λα-ϊκής Τέχνης): 101-112.

Σέργης, Μ. 2013: «Προς το Γερσανί, από τους δρόμους της Ιστορίας και της Κοινωνικής Λαογραφίας: Μετονομασία ενός τοπωνυμίου, παρετυμολογία, ιδεολογήματα», *Πρακτικά Δ΄ Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, Αθήνα (Δήμος Νάξου): 387-405.

Σέργης, Μ. 2016: *Για μια Λαογραφία των Τοπωνυμίων: Τα τοπωνύμια (= μικροτοπωνύμια) μιας αγροτικής κοινότητας της Νάξου ως «μελέτη περίπτωσης»*, Θεσσαλονίκη (εκδόσεις Κ. & Μ. Σταμούλη).

Σέργης, Μ. 2017: «Νεοελληνικών επωνύμων λαογραφική επισκόπησης». Τα σύγχρονα επώνυμα μιας αγροτικής κοινότητας της Νάξου, Θεσσαλονίκη (εκδόσεις Κ. & Μ. Σταμούλη).

Σέργης, Μ. 2020: *Τηλεόραση και σύγχρονος λαϊκός πολιτισμός (με αφορμή τα 50 έτη λειτουργίας της Δημόσιας Τηλεόρασης στην Ελλάδα, 1966-2016)*, Θεσσαλονίκη (εκδόσεις Κ. & Μ. Σταμούλη).

Σέργης 2022: *Μελέτες Ναξιακής Λαογραφίας*, τ. Δ΄. *Λαογραφία των (μικρο)τοπωνυμίων: «Γλωσσολογική ύλη» από το Αγερσανί*, Θεσσαλονίκη (Κ. & Μ. Σταμούλης).

Smith, Anthony 1999: *Myths and Memories of the Nation*, Oxford (Oxford University Press).

Τζιώτης, Αντ. 2017: «Μητάτοι, αλώνια και άλλες πετραίες κατασκευές: Διατηρητέα μνημεία της τοπικής ιστορίας», *Πρακτικά Ε΄ Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, Αθήνα (Δήμος Νάξου και Μικρών Κυκλάδων): 387-405.

Φλωράκης, Αλ. 2007: «Τοπωνύμια και τεχνολογία: Τεχνολογικά και επαγγελματικά τοπωνύμια της Τήνου», *Ονόματα 19* (Ελληνική Ονοματολογική Εταιρεία): 485-510.

Φλωράκης, Αλ. 2010: «Τοπωνυμικός περίπλους Τήνου. Ακτωνύμια-μικροακτωνύμια», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 20* (Εταιρεία Κυκλαδικών Μελετών): 149-256.